

Emődi András

**A bihari térség templomainak régi toronyóráira és mestereikre
vonatkozó újabb adatok. Kutatási eredmények összegzése.**

A címben megjelölt téma 2014–2017 közötti levéltári kutatásának és az ahhoz kapcsolódó terepmunka eredményeit egy önálló kötetben publikáltuk, majd két további tanulmány keretében bővíthettük ismereteinket e Kárpát-medencei szinten is csak töredékeiben feltárt technika- és egyháztörténeti fejezet helyi vonatkozásairól.¹ Munkánknak továbbra is fennáll az a korábban már jelzett fogyatékosága, hogy vizsgálódásainkat – néhány kivételtől eltekintve – csak a református egyház levéltáaira terjeszthettük ki, illetve csak ezen felekezet templomtornyait járhattuk be a teljességet közelítő igénnyel, régi óraszerkezetek azonosítása okán. Azonban ismét hangsúlyozzuk, hogy kutatásaink földrajzi határain belül – a Körösvidéken, azaz a mai Bihar megyében és a közvetlenül szomszédos régiókban, a Fehér-Körös vidékétől az Ér és a Kraszna folyásáig terjedő területen – a számításba jöhető templomtornyok között jócskán többségben vannak a református felekezethez tartozók. Eredményeinket így mindenképpen relevánsnak tekinthetjük, annál is inkább, mert római katolikus vonatkozású szórványos adataink a készítő mesterek és műhelyek tekintetében megerősítik a református forrásokból feltártakat. Lehetőségeinket meghaladta a görögkeleti és görög katolikus adatok széleskörű gyűjtése, ám az biztos kijelenthető, hogy a keleti rítusú egyházak falusi templomainak tornyaiba műszaki (fatemplomok) és anyagi okokból, nem utolsósorban az arra mutatózó igény hiánya miatt a legkritikább esetben kerültek beszerelésre a kézműipari korszakban készült óraszerkezetek a 19. század utolsó harmadát megelőző időszakban. Az alábbiakban időrendben közöljük az egyes mesterekre és a fennmaradt óraszerkezetekre vonatkozó, újabban fellelt adatainkat, végül térképekre vetítve összegeznénk a témába vágó eddigi publikációinknak, kutatásainknak eredményeit.

Tébi János (1771–1851) meghatározó alakja volt a nagyváradi toronyóra készítő mesterség történetének, korábban teljesen ismeretlen munkásságát viszonylagos teljességében sikerült feltárnunk. Mindaddig tíz olyan óraszerkezetről tudtunk, melyek közül hat a műhelyében készült, kettőnek felújítása, átalakítása kötődött hozzá, egy pedig a levéltári források pusztulása okán csak feltételezhetően az ő kezemunkája.² A sort két újabb azonosított, ma is meglévő toronyórájával bővíthetjük.

A történeti Bihar megyében fekvő, az egykori debreceni egyházmegyéhez tartozó Pocsaj újabb református templomát és tornyát a 19. század első évtizedében emelték, 1809. november 26-án szentelték fel. A helyi egyháztanács 1816. december 4-én alkudott meg és kötött szerződést egy toronyóra elkészítésére (1. melléklet). A gondnoki számadások bejegyzése szerint „*az órás mestert kihoztam, költöttem rá ebédet, vatsorát, adván nékie 2 forint 31 krajcár*”, majd másnap „*az órás mesternek Thébi Jánosnak adtam előpénzt 100 forintot*”. 1817. február 5-én további 70, április 9-én 160, április 16-án ismét 70, május 15-én 300 forintot fizetett ki a gondnok a nagyváradi mesternek, majd május 19-én kismarjai „*képiro Kis András Úrnak*”, azaz „*a Pictornak az óra számjainak kifejtetéseért 46 forintot*”. Május 28-a és június

¹ Emődi 2018.; Uő. 2019a.; Uő. 2019b.

² Emődi 2018. 18–19., 27.; Emődi 2019a. 13–14.; Emődi 2019b.

17-e között állíthatták be és indíthatták el a szerkezetet, ekkor szerezte be az eklézsia a kenéséhez szükséges első adag faolajat, s a toronyóra felszerelésében részt vevő „*óras mesternek, pictornak, kőműveseknek és átsoknak*” megvendégelésére három *ittze pályinkát*, majd 9 forintért bort vásárolt. A kőműves 8, az ácsmester 12 forintot kapott két, illetve három napi munkájáért, az óraállítás kialakításáért. Tébi János szerződés szerinti 1400 váltóforint összegű fizetésének utolsó három részletét június 11-én és 25-én, majd július 9-én fizették ki, 500, 200 és 70 forintot. Az óraházra az ősz folyamán is költött a gondnok, október 7-én például 2 forintért gyékényt vásárolt. 1818 áprilisában „*az óras mester Thébi János Uram itt lévén az órát igazítani, ebédjére ment*” 30 krajcár. Ettől fogva a mindenkori gondnoki számadásokban az óraszerkezet kenéséhez szükséges faolajra és az órasúlyokat függesztő kenderkötelek kenésére és tartósítására szükséges faggyúra tett kiadások szerepelnek. 1845-ben egy kismarjai órasmasternek fizettek 30 forintot a szerkezet *reparátziójáért*.³

1. kép. Pocsaj református templom, óraszerkezet.

Tébi János pocsaji óraszerkezete ma is látható a templomtoronyban, eredeti óraállásán, de működésképtelen állapotban, mozgásátviteli elemeitől és ingájától/ingafelépítmé-

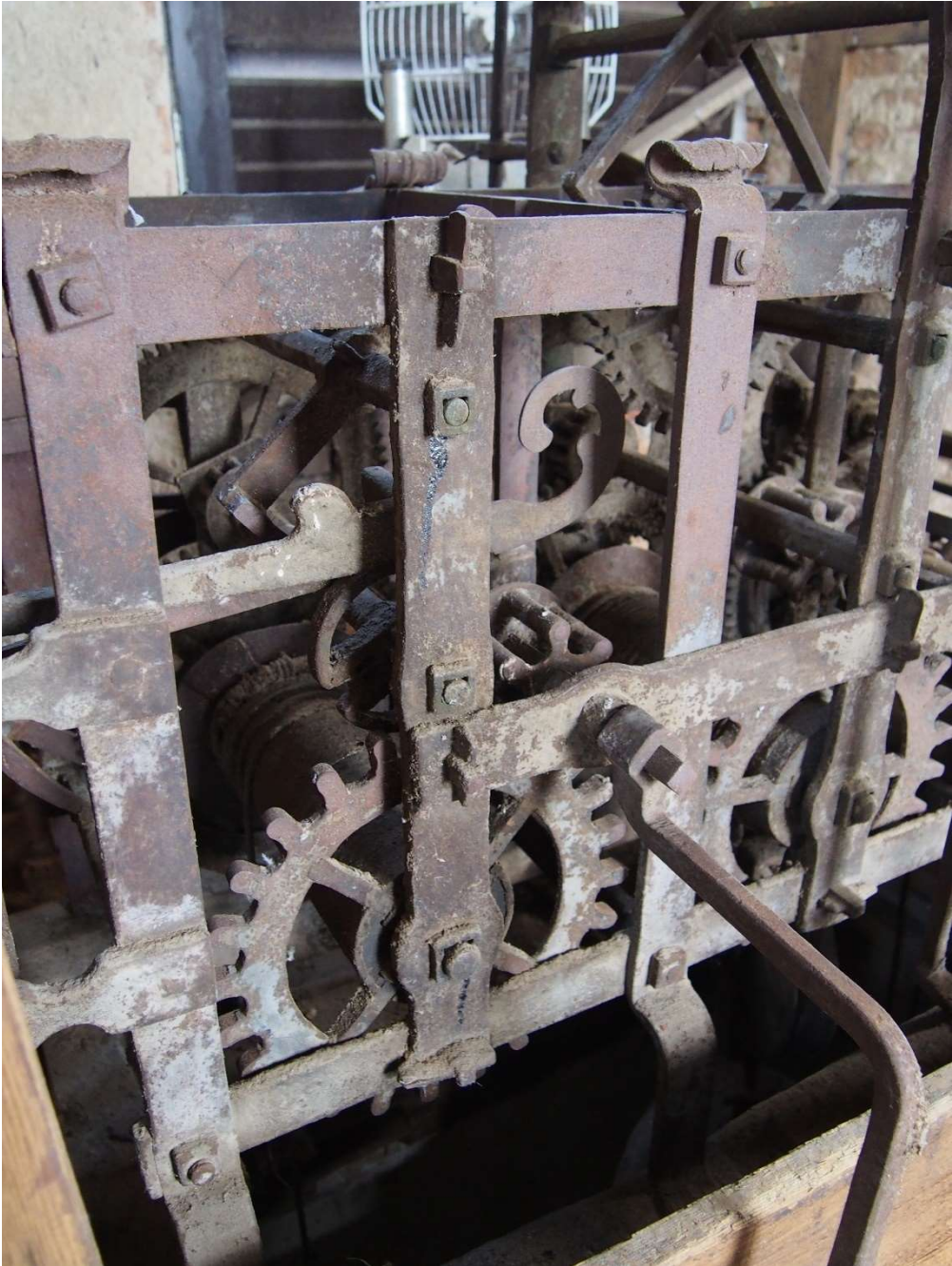
³ PREL / vegyes jegyzőkönyv és lelkészi napló (1758–), gondnoki számadások (1809–), presbiteri jegyzőkönyv (1840–).

nyének egy részétől megfosztva. A fertályos, egykoron az egész- és negyedórákat is ütő, horgonyjáratú szerkezet minden alkatrésze kovácsoltvasból készült, a többi Tébi-féle órához hasonlóan csak a tengelyvégeket befogadó perselyek készültek színesfémből, rézből.

Annak ellenére, hogy a helyi egyházközségi levéltár nagyrészt elpusztult és így bizonyító erejű irataink nincsenek, a készítéstechnikai sajátosságok vizsgálata és a már ismert Tébi-szerkezetekkel való összehasonlítás után kétséget kizáróan kijelenthetjük, hogy Sáp református templomának tornyában is egy Tébi János által készített óraszerkezet látható.

A történeti Bihar megye nyugati szegletében fekvő település egyházközsége az egykori Alsószabolcs-hajdúvidéki egyházmegyéhez tartozott, templomtornya 1810 körül épült, az órát az 1820-as, 30-as években állíthatták fel. Az ép szerkezet, ingája, kő súlyai, fából esztergált függesztő csigái ma is megvannak, a 20. század végén még működhetett. Minden tekintetben a többi fennmaradt Tébi-szerkezettel mutat azonosságot!

2–4. képek. Sáp református templom, óraszerkezet.

A debreceni **Schável József** (1807–1857 után) órásmester életrajzi adatait és munkásságának egy részét Takács József tárta fel, sokáig csak a cívisváros Szent Anna titulusú plébániatemplomának egyik tornyában 1846-ban elhelyezett óraszerkezetét ismerte a kutatás.⁴ A debreceni óramű elkészítésére még 1843-ban szerződött Schável, akkor még teljes mértékben a 18. századra és a 19. század első felére jellemző készíttéstechnikákat alkalmazott, különösen az óra díszes vázszerkezetét tekintve. Fogaskerekei mind vasból készültek, ám újabb találmánynak számító csapos gátszerkezetet alkalmazott már e korai munkája esetében is. A Szilágysámszonban, majd rövidesen Szilágysomlyón 1856-ban és 1857-ben felállított Schável-féle szerkezetek egyértelműen egy újabb korszak produktumai, színesfémből öntött fogaskerekei és a díszítésmentes, robusztusabb, a 19. század második felére jellemző vázkialakítás okán is. Mindkét óramű csapos gátszerkezetű.⁵ A debreceni mesternek nemrég egy újabb toronyóráját találtuk meg, és készíttetésének levéltári nyomait is sikerült rögzíteni, így a ma is létező, ismert Schável-féle óraszerkezetek száma négyre emelkedett. Az egykori Közép-Szolnok vármegyében fekvő Magyarcsaholy református templomának tornya a korábbi, fából készült harangláb bontását követően, 1813–1827 között épült fel.⁶ A toronyóra felállításának szándéka 1848 első napjaiban érlelődött meg, a fennmaradt presbiteri jegyzőkönyvek és gondnoki számadások szépen tükrözik a vállalkozás állomásait, buktatóit, nehézségeit. A vonatkozó bejegyzéseket teljes terjedelmükben közöljük (2. melléklet).⁷ 1848 áprilisában szerződött az egyházközség küldöttsége Schável Józseffel egy csak egész órákat ütő toronyóra szerkezet elkészítésére 500 ezüst forintért. Schável e forradalmi év májusában utazott Csaholyra a helyszínen megtekintésére. Egy június 25-i egyháztanácsai ülésen előhozatik, hogy „*a közelebbi napokban egyesült két hazába az öröm és víg kedv mulatoz, de más felől az egész hazra minden lakossa fel van szállítva, hogy a hazába be ütni akaró külső ellenség lehető meg akadályozására meg kívántató temérdek költséget*” lehetősége szerint előteremtse. „*Mint hogy a toronybeli óra készíttetéssel az Egyháznak sok költségei jöttek közbe, de mégis az ily szükségre segedelmezni kell [...]*” tíz pengő forintot ajánlott meg a honvédelem részére a csaholyi reformátusság. A nehéz anyagi körülmények egyre csak hátráltatták az óraállítást, az 1848 decemberére elkészült szerkezetet a pénz hiánya miatt nem tudták elhozatni Debrecenből, sőt rövidesen újabb, az esperes *lelket rázkódtató beszédje* útján tolmácsolt kérés érkezett az Országos Honvédelmi Bizottmány részéről, ezúttal valamely harang átadását kérve ágyúöntés céljaira. Válaszában a magyarcsaholyi egyháztanács „*nem kevés megilletődéssel veszi [...] ezen hivatalos tudósításokat tudva azt, hogy mindenki, ki a szép Magyar nevet viselni szereti, segedelemmel s tőle telhető erejével segíteni köteles. De amennyibe már rég munkába vett Toronybeli óra készíttetést vett tételbe, de nem csak sőt készen is van csak leendő fel tétele hiányzik, s ne talán két Harangjai közül /: melyek ugyan nem nagyok:/ valamelyik levetetvén a feles summába került óra is nem lesz használható [...]*” Az egyháztanács 1849. január 21-i ülésén száz ezüst forintot ajánlott meg a honvédelem számára, hogy harangját megóvja a levételtől és ily módon „*hazafiasságtalansággal, s hazra iránti büszségelességgel az egész Egyház nem vádoltatna.*” A község férfilakosságának „*három része egészbe a Hazra ügyébe működve a Toborzásnál*” volt ekkor, s rövidesen tetemes kár érte az egyházközséget „*a vesző félen volt Kossuth Bankjegyek Egyház pénztárbani betételével*” és elértéktelenedésével. Nem teljesen világos az, hogy a Schável által már 1848 karácsonyára elkészített toronyóra szerkezetnek mi lett a sorsa, mert a pénzhiány okán folyamatosan halogatott felállítása végül majd csak 1850

⁴ Takács 1992.

⁵ Emődi 2015.

⁶ Névkönyv 1874. 44.

⁷ McsREL / presbiteri jegyzőkönyv (1848–) és gondnoki számadások (1809–).

decemberére valósult meg. Schável egy korábbi, az 1850. év tavaszán íródott levelében úgy fogalmaz, hogy „a Toronybéli Óra Szent György napra okvetetlen kész lesz, s akkor az óra haza szállíttathatik.” E kijelentése nyomán úgy véljük, hogy a mester a forradalom első évében készült szerkezetét a csaholyiak pénztelensége miatt értékesítette, s 1850-ben egy újabbat készített. Az óra leendő állását és az óraházat végül 1850 nyarán alakították ki, Schável és inasa október és december folyamán töltött hosszabb időt Magyarcsaholyban, a presbiteri jegyzőkönyv 1851. január első napján kelt bejegyzésében tudósít a toronyóra elindításáról. Mesterünk egyébként az 1848. májusi debreceni városi tisztújítások alkalomával a kijelölő választmánynak és a szavazatszedő küldöttségnek is tagja volt, azaz Debrecen tiszteletnek örvendő, aktív polgára volt.⁸ Történetünkben a megrendelő közösség és a toronyórát készítő mester is a maguk módján részesei voltak a forradalmi eseményeknek.

A szerkezet a mai napig fennmaradt, a szilágysámsoni órához hasonlóan a mester azt a harangállás felett, a számlapok szintjén kialakított óraálláson helyezte el. Szilágysámsonban a mozgást négy irányba elosztó koronamű közvetlenül az óraszerkezet vázának felső részére került, azzal gyakorlatilag egységet képezvén. Magyarcsaholyban a torony adottságaihoz igazodva az óraszerkezet alsó részén található a koronamű, annak talapzatát alkotva. A csak egész órákat ütő – ily módon két főrészből álló, két súlyhengeres – horgonygátlású gépezetet az elmúlt évtizedek során kiborították eredeti helyéből, az inga kivételével azonban ép állapotban maradt fenn. Főbb fogaskerekeit és gátkerekét bronzból öntötte Schável, a vázszerkezet függőleges pántvasainak végeire a régebbi óraművek esetében elengedhetetlen faforgács alakú díszítések kerültek, ingafüggesztő felépítménye is díszes kivitelű.

⁸ Jároli 2001. 466–471.

5–8. képek. Magyarcsaholy református templom, óraszerkezet.

Schável József e munkáját egy korszakhatáron készítette, ugyanis ekkor tűnik el a váz-szerkezetek díszítésének általános igénye és egyes vázelemek ékekkel történő rögzítésének praktikája, illetve ekkortól válik gyakoribbá a bronzból öntött fogaskerek használata és terjed el a csavarkötések kizárólagossága. Schável József 1844-től volt részvényese az akkor alapított, de működését csak 1848 májusában megkezdő első debreceni nagyipari jellegű intézménynek, az István gőzmalomnak. A malom műszaki okokból bekövetkező, több hónapig tartó kényszerű leállítását követően a hibát az üzem gépészeként sikerült bravúrosan kiküszöbölnie 1848 decemberében és 1849 januárjában, a malom saját öntőműhelyének elkészültét követően.⁹ Nyilvánvaló tehát, hogy Schável József a színesfém-öntési technikákat igen jól ismerte és azt kamatoztathatta toronyóráinak elkészítése során is. Talán a magyarcsaholyi szerkezethez öntött bronz alkatrészek első ilyen jellegű termékeinek sorába illeszthetők. Korábban már jeleztük azon feltevésünket, mely szerint Schável 1857 után a nagyváradai kisprépostság biharszentandrási malmával kerülhetett kapcsolatba. A váltás összefüggésbe hozható az István malom akkori csődközeli állapotba jutásával is.¹⁰ További sorsáról nem tudunk, feleségét azonban 1870-ben már özvegy debreceni lakosként említették.¹¹

⁹ Szűcs 1971. 15–17., 21–23., 152.(l), 189–190.; Takács 1992. 237.

¹⁰ Emődi 2015. 6.

¹¹ Debreceni Nőegylet 1871. 12.

Tébi János nagyváradi műhelyében tanulta ki a lakatos szakmát és nyilvánvalóan a toronyórák készítésének kezdeti lépéseit, gyakorlatát is **Szentendrey Károly** (1807–1892 után). 1807. szeptember 24-én született Körösszegapátiban. Apja az 1776-ban született ifj. Vida Szentendrey Mihály helyi református lelkész, nagyapja id. Szentendrey Mihály korábban (1774–1789) ugyancsak körösszegapáti lelkész volt. Apja a reá vonatkozó szórványos adatok tanúsága szerint 1794. április 30-án subscribált a debreceni kollégiumban, 1805–1817 között Körösszegapátiban, 1817 után Toldon, 1820–1822 között Körösszakálon, 1822–1826 között Tamásdán, 1826-tól Bélzerénden, majd 1829–1830 között Gyorokon, 1830-ban Pankotán volt lelkész, időnként helyettesítő, kisegítő státuszban. Felesége – mesterünk anyja – a tiszaburai Sztárnai Nagy Julianna (1784–1861) volt. Fiaik közül nemcsak Károly, hanem Lajos (1815–1861) nevű öccse is lakatosmester lett, aki az özvegyiségében nála lakó édesanyjánál két hónappal korábban halt meg 1861. február 21-én, a Borossebes melletti Buttyin (Körösbökény) faluban.¹²

Szentendrey Károly 1821-től volt Tébi János szegődött inasa Nagyváradon, 1824-ben szabadult fel.¹³ Vándorlásáról, remekeléséről nincsenek adataink. A pankotai református egyházi jegyzőkönyvek tanúsága szerint az 1830-as években telepedhetett le a vegyes lakosságú, négy országos vásárt tartó, ekkor már több mint 4000 lakossal rendelkező Arad vármegyei mezővárosban, mely uradalmi és regionális jelentőségű kézműves központ volt. Vásárai és az itteni árufelhozatal országos szinten is ismertté tették a települést, a tizenhat különböző szakmát űző itteni mesterek 1821-től egyetlen céhbe tömörültek.¹⁴ Szentendrey Károly vélhetően családja, Pankotán és környékén lelkész apja közelsége okán választotta e települést működésének helyszínéül, ám minden bizonnyal a vázolt gazdasági környezet is döntő lehetett elhatározásában. 1839-ben Szentendrey már presbiter volt, s a fennmaradt egyházközségi levéltár adatai szerint legalább 1870-ig aktív tagja maradt az egyébként kicsiny és belső feszültségekkel terhelt pankotai református közösségnek. Több éven keresztül egyházközségi gondnok, majd az 1856–1859 között felépült református templomocská építtető gondnoka volt (egyes iratokban *császári királyi építő parancsnok*).

¹² Forrásaink sok esetben a Szentendrey nevet rövidítve, azaz Sz.endrey formában használták, különösen az idősebb lelkész így Szendrey névvel szerepel az anyakönyvi bejegyzésekben és adatbázisokban (Szabadi 2013. I. köt. 504., II. köt. 804.); A Körösszegapáti Református Egyházközség anyakönyvei (digitális változat: www.familysearch.org); RNLBmI NszREL 24. iratcsomó (1843-ban összeállított egyházközség történetek); Rác 1880. 272; Pankota; RNLAmI Anyak. A Borossebesi Református Egyházközség anyakönyvei.

¹³ RNLBmI Céhek. 240. iratcsomó a 11. mikrofilmtekercsen; Vö. Emődi 2019b.

¹⁴ Kovách 2015. 214–218., 242.

9. kép. Szentendrey Károly aláírása.

Családi viszonyait csak részben tudjuk rekonstruálni az elpusztult vagy lappangó helyi anyakönyveket nélkülözvén. 1843-ban már iskoláskorú gyermeke volt (véltetően ifj. Szentendrey Károly), 1848 körül születhetett Katalin, 1852 körül pedig Gyula nevű gyermeke. Az 1881-ben konfirmált (tehát 1868 tájékán született) Szentendrey Béla – kiről még szó lesz – ifj. Szentendrey Károly gyermeke lehetett, azaz mesterünk unokája.¹⁵ Az 1892. évi országos iparos és kereskedő címtárban idősebb Szentendrey Károly még szerepel a három pankotai gép- és műlakatos egyikeként, ez az időrendben utolsó adatunk idős mesterünkről.¹⁶

Takács József az alföldi toronyórákésztés ismertetésekor Pankotát e mesterség egyik központjaként veszi számba a 19. század második felében.¹⁷ Úgy tűnik, Szentendrey Károly egyedüli helyi képviselője volt a lakatos szakma ezen ágazatának. Kizárólag az egykori Arad vármegye északi részére és a szomszédos bihari részekre vonatkozó adataink öt esetben biztosan Szentendrey Károly által készített órákra, két esetben pedig feltételezhetően hozzá kötődő szerkezetekre vonatkoznak.

1851-ben Fazekasvarsánd evangélikus templomának tornyába 300 ezüst forintért készített órát,¹⁸ 1867-ben a borosjenői római katolikus plébániatemplomba,¹⁹ majd sorra református megrendelésre: 1867-ben Nagyzerind,²⁰ 1871-ben Vadász,²¹ 1875-ben Belényes²² templomtornyaiba állított fel óraszerkezeteket. E két utóbbi esetben egyaránt 550 forint volt a munkadíja. A felsoroltak közül a fazekasvarsándi kivételével mindegyik műtárgy fennmaradt, a borosjenői jelentősen módosított, átalakított formában, a vadászi és a belényesi viszonylagosan eredeti állapotukban.

¹⁵ PaREL / presbiteri jegyzőkönyvek (1838–, 1870–), gondnoki számadások (1829–, 1834–), vegyes levelezés (1823–).

¹⁶ Magyarország iparosainak 1892. 1159.

¹⁷ Takács 1999. 235.

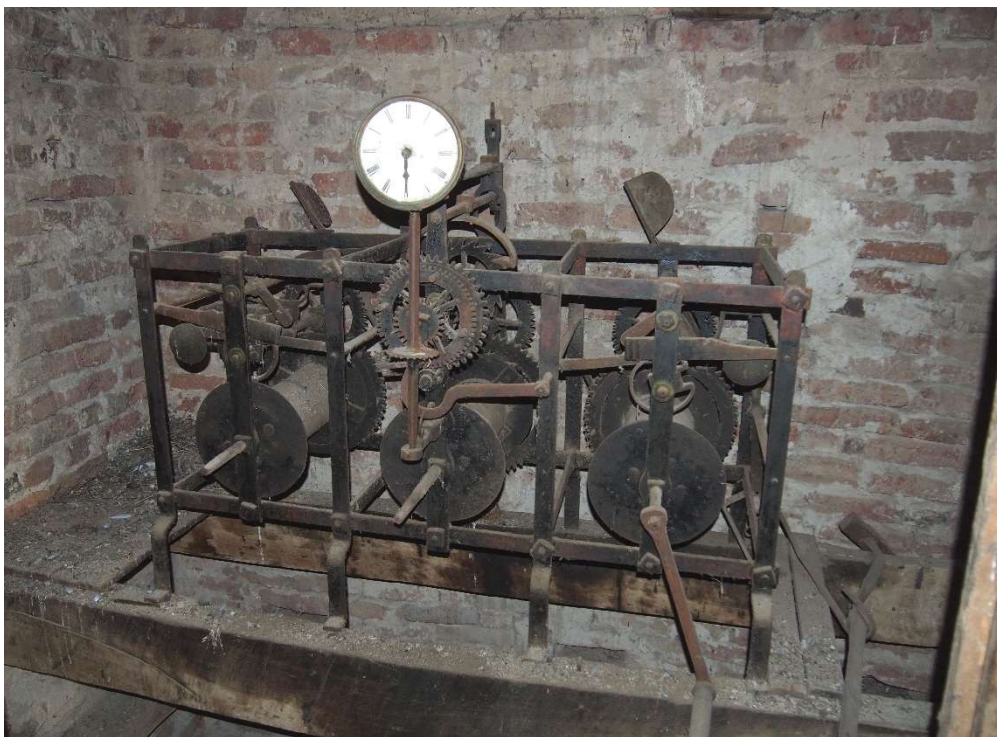
¹⁸ Csepregi 1892. 36.

¹⁹ Sorbán 1934. 42.

²⁰ KREL Adattárak. 1949. évi vagyonseltár és Levéltári leltár 1965.; Nagyzerind.

²¹ Szakács 2002. 20.

²² Emődi 2018. 27.; Emődi 2019a. 17.

10–11. képek. Vadász református templom, óraszerkezet.

12–13. képek. Belényes református templom, óraszervezet.

A vadászi óra kontrollszámlapja Priegl Godofréd aradi órás műhelyéből/kereskedéséből származik, Belényes toronyóráját pedig a már említett Szentendrey Béla, mesterünk unokája javította az eredeti adományozó szöveget tartalmazó fémtáblácskára utólag rögzített öntvény felirata szerint, vélhetően a 20. század elején.

Ez utóbbi két szerkezet analógiaként szolgál a Fekete-Körös mentén fekvő Gyanta 1864-ben készült toronyórájához, melyet ismeretlen mester munkájaként tartottunk számon, ám feltételezhetően az is Szentendrey Károly műhelyében készült.²³ A kicsiny pankotai imaháznak már 1859. évi építéskor is volt harangtornya, ám meggyengülését követően 1883-ban újat építettek, egy ma is létező, bádoglemezzel bevont ácsszerkezetű deszkaépítményt. Az egyházközség 1885. évi leltárába felvettek egy 350 forint értékű toronyórát is, melyet kétséget kizáróan a közösség gondnoka, Szentendrey készíthetett, akár 1859-ben, akár később 1883-ban. Óraműve ma már nem létezik.²⁴

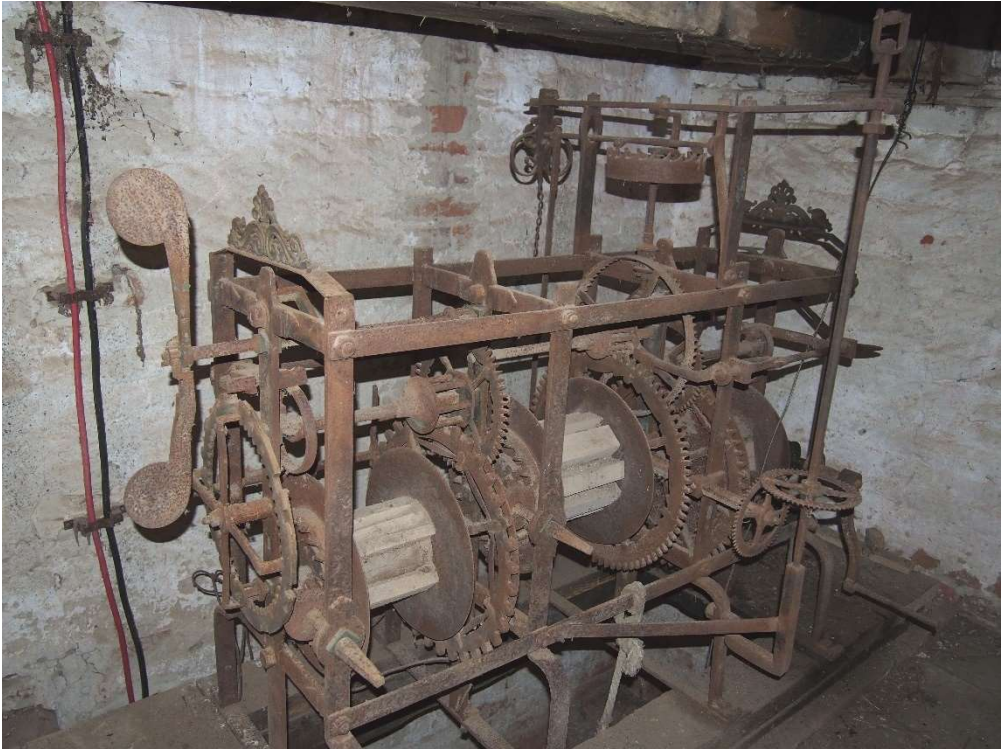
Sajnálatos módon a levéltáraknak az utóbbi időkig tartó pusztulása okán nem tudjuk tisztázni a nagyzerindi toronyóra készíttetésének pontos körülményeit, az egyházközségi levéltárnak egy hét levél terjedelmű, az 1867. évi óraállításra és annak utóéletére vonatkozó iratcsomója ugyanis elveszett, lappang.²⁵ A forráshivatkozásokat nélkülöző helytörténeti munkák Szentendrey Károlynak tulajdonítják az óraszerkezetet, nyilván az akkor (legutóbb az 1990-es évek derekán) még meglévő iratok alapján. Egy 1949. évi egyházközségi vagyonleltárban a toronyóra készítőjeként valóban egy bizonyos *Szentendrei* szerepel. A szerkezet első nagyjavítására 1890. március vége és június első napjai között került sor egykori készítő mestere, *pankotai toronyórás Szentendrei Károly* által, majd annak végzetekor „*úgy az egyházi mint a külső előjárók közül többen megnézték [...] rendeltetése helyére a toronyba el is helyezték.*” A több mint két hónapon át tartó munkáért 120 forintot alkudott ki az akkor 83 esztendőes mesterünk.²⁶ A nagyzerindi iratok pusztulását azért fájlatthatjuk, mert Szentendrey Károly egy igen különleges kivitelű, a korszak toronyóráival semmiféle szerkezeti, kivitelezési hasonlóságot nem mutató, azt mondhatnánk *historizáló* óraszerkezetet készített 1867-ben a református templom tornyába. Csakis egy erre irányuló megrendelés, avagy előttünk ismeretlen okból saját döntése állhatott a háttérben.

²³ Emődi 2018. 27.

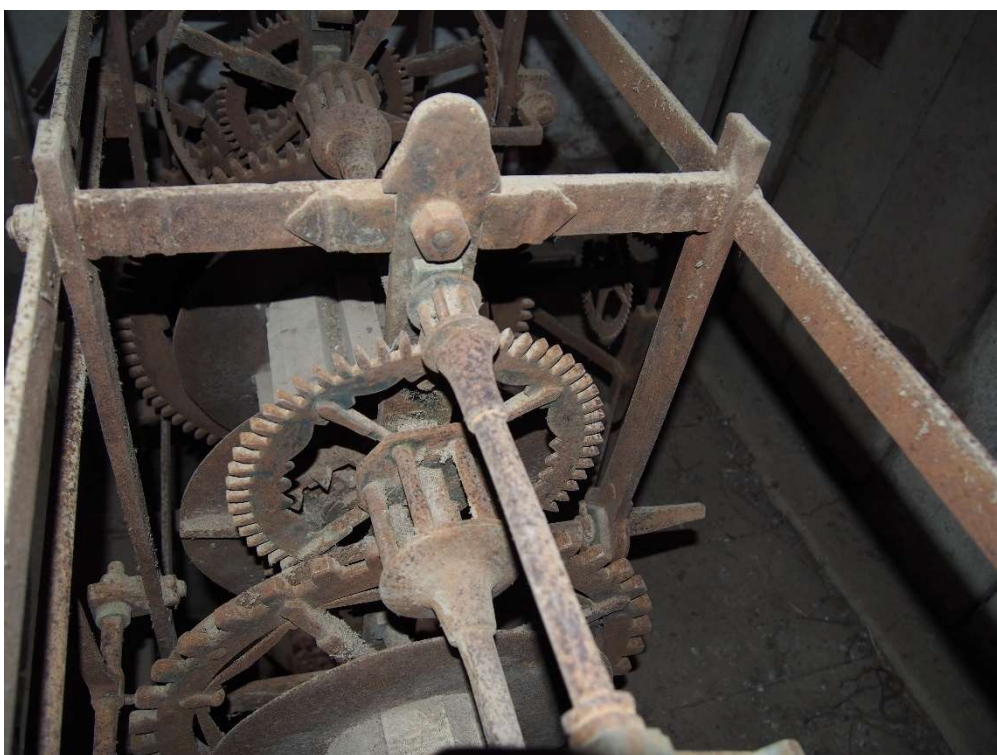
²⁴ PaREL 1885. évi vagyonleltár.

²⁵ KREL Adattárak. Levéltári leltár 1965: 15 sorszám – toronyóra építése 1867–1912.

²⁶ NzREL Presbiteri/községi jegyzőkönyv (1875–). Egy új toronyóra szerkezet ára 500 forint körüli volt ebben az időszakban. Az 1865–1868 közötti jegyzőkönyvek hiányoznak a levéltárból.

14–18. képek. Nagyzerind református templom, óraszerkezet.

Mesterünk vázszerkezeteinek jellegzetessége többek között a függőleges pántvasak felső végeinek lekerekített kialakítása (Gyanta, Vadász, Belényes). Ettől eltérően a katolikus megrendelésre készült borosjenői óramű esetében hét levelű palmetta díszek kerültek a pántvasak végeire. Minden esetben a rövid oldalak vízszintes összekötő pántjainak végei is díszítettek. Felsorolt órái fertályosak, horgonygátlásúak, vázelemei csavarkötésekkel rögzítettek. Az elmondottakhoz képest Nagyzerind tornyában egy minden tekintetben a 18. század közepének „látványelemeit” hordozó, ám a 19. század második felének készí-téstechnikájával összeállított óramű látható. A fertályos, ingaszabályozós, orsógátlású (!) szerkezet minden eleme rendkívül szép kivitelű, vázelemei, fogaskerekei, ingafelépítménye, lényegében minden alkatrésze igényesen díszített, összességében egy historizáló ki-állítási tárgy benyomását kelti. A 19. századra, és különösen annak második felére az or-sógátlású szerkezetek teljességgel eltűntek, a vázszerkezet hosszanti oldalával párhuzam-os tengelyek és a rövid oldalakon lévő szélfogók látványa e korban igen szokatlan. A formák tekintetében a máig fennmaradt és a debreceni Aszalai-féle műhelyben készült 1757. évi belényesi és 1786. évi berekböszörményi toronyórák tekinthetők e nagyzerindi szerkezet közeli analógiáiként.²⁷ Az 1797-ben felállított régebbi óraszerkezetet cserélhet-ték le Nagyzerinden 1867-ben. A műtárgy alapos vizsgálata kizárja azt a lehetőséget, hogy annak átalakításával, felújításával készült volna az újabb óramű. A korai (a 19. század de-rekát megelőzően készített) szerkezetek kizárólag kovácsolással készült alkatrészei, azok-nak egyenetlen élkialakítása és felülete, az illesztések és (csavar/ék) kötések pontatlanságai nem téveszthetők össze a 19. második felére jellemző sokkal szabályosabb formákkal, esetenként hengereléssel készült nyersanyagok, pántvasak és a fémöntéssel készült díszí-tőelemek látványával, a csavarkötések precízebb menetelésével, a csavarfejek

²⁷ Emődi 2019a. A berekböszörményi református templom óraszerkezetének ingafelépítményén és (orsó)gát-lóművén e felirat látható: *Steph et Jozsephi Aszalai Debr. fecit (7)8. 1786.*

kialakításával. A perselyeken és a kisméretű, arasznyi ingalencsén kívül – melyek bronzból, rézből készültek – Szentendrey e nagyzerindi óraműve teljes egészében, az összes fogaskerekével együtt vasból készült.

Feltételezzük, hogy az egykori Arad megye területén és a szomszédos régiókban Szentendrey Károly számos – ma már nem létező és levéltári vonatkozásai tekintetében is csak további kutatások után azonosítható – toronyórát készített hosszú és aktív élete során, az 1840-es évektől a század utolsó évtizedéig. A borosjenői plébániai monográfia szerzője még 1934-ben is *jónevű toronyóra készítő mester*-ként emlékezett mesterünkre, márpedig az ismertett néhány szerkezetnél jóval többnek kellett készülnie a jó hírnév megszerzéséhez...

1841-ben és 1842-ben a dévaványai **Sélyei (Séllyei, Séllei) János** készített fertályos toronyórákat a Fekete-Körös völgyi Tenke és Árpád református gyülekezetei számára.²⁸ A toronyórás szakirodalom számára ismeretlen dévaványai mester a helyi református anyakönyvek adatai alapján 1808. június 11-én vagy 1809. január 21-én született. 1830 novemberében „*Nemes Séllyei János fia János vette [feleségül a] helységbeli Nemes Pesztránszky István hajadon leányát Sófját.*” Házasságukból születő gyermekeiknek 1840. és 1841. évi keresztelési bejegyzéseiben [ifj.] *Ns. Séllyei János foglalkozása órás*, illetve *kovács*.²⁹ További adatokat nem találtunk e mezővárosi mesterember életrajzához.

Harsághy Flórián (1821–1891 után) megvalósult munkáit és egy sikertelen óraállítási próbálkozását korábban már számba vehettük (Tasnád református templom 1850, Ottomány református templom 1869, Berettyószéplak református templom 1876),³⁰ újabb kutatásaink elsősorban életrajzi adatait tisztázták és egy 1866/1867. évi érmelléki óraállítást dokumentáltak.

A nemesi jogállású Harsághy családhoz tartozó mester felmenői a Nagykároly környéki sváb katolikus telepesek között bukkannak fel a 18. század utolsó harmadában. Az anyakönyvi adatok alapján a családnak egy vállaji és egy mérki ága különült el, házasságaik révén a sváb közösségbe olvadtak.³¹ A vállaji ágon 1797. július 6-án született és szülőfalujában 1871. április 22-én meghalt Harsághy Jánost az anyakönyvi bejegyzések nemesi jogállású *óras mester*ként (1848–1871 között több ízben), *óraművész*ként (1849), *horopegus*-ként (1852) tüntették fel. Korábban már utaltunk egy 1854. évi forrásra, mely megemlékezett egy „híres” vállaji autodidakta órásmesterről, ki 1840-ben arany hengerórát készített, nyilván Harsághy Jánosról.³²

A Tasnádszántón 1821. március 10-én született Harsághy Flórián úgy tűnik, féltestvére lehetett a fenti Jánosnak, apjuk egyaránt Harsághy Imre volt (János anyja Maria Anna Heidelbergerin, Flórián anyja Elisabetha Reich). Flórián 1849. október 14-én házasodott *órásmester*ként a tasnádi Ruff Annával. Rövidesen megszülető gyermekeivel 1850-ben Vállajra költöztek, később (1858-ban már biztosan) Nagykárolyba. Vállajon a 97. számú házban laktak, Harsághy János pedig a szomszédos 95. számú telken halt meg 1871-ben, a

²⁸ Emődi 2018. 26–27.

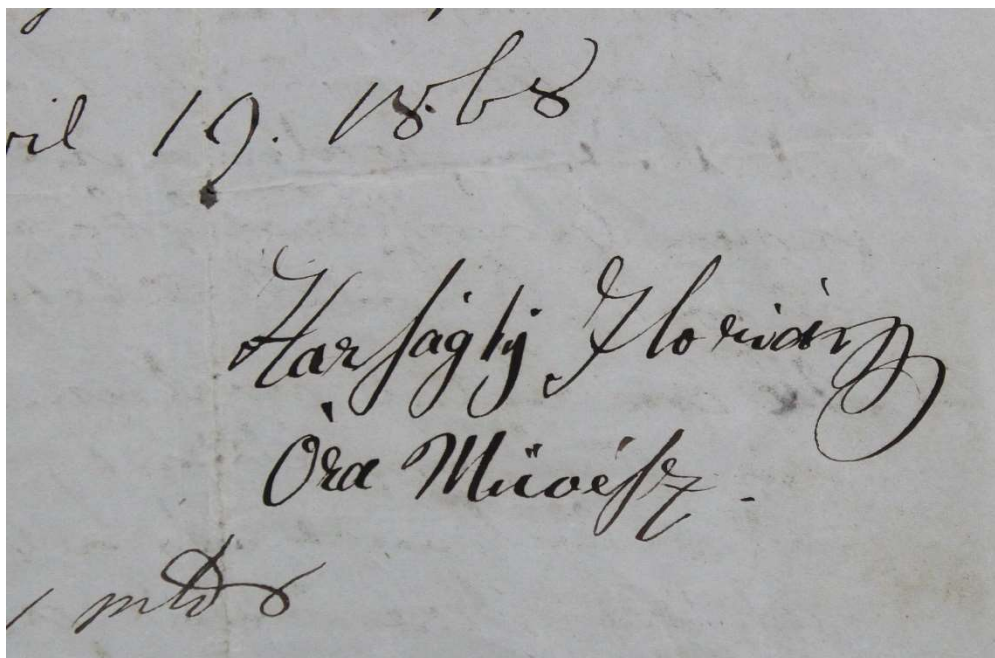
²⁹ Dévaványa református anyakönyvei (digitális változat: www.familysearch.org).

³⁰ Emődi 2018. 25–26.

³¹ Vállaj és Mérk római katolikus anyakönyvei (digitális változat: www.familysearch.org).

³² Emődi 2018. 25.; Benkő 1989. 405.

közöttük lévő rokon kapcsolat nem lehet kétséges. Egyébként *Joannes Harsághy nobilis horopegus* keresztelte 1852 októberében Vállajon *Harsághy Flórián nobilis horopegus* egyik gyermekét. A nagykárolyi római katolikus anyakönyvekben az 1869-es évben találtuk meg az utolsó, akkor születő gyermekére vonatkozó bejegyzést.³³ Az 1876. évi óraállítási próbálkozása és az 1891. évi budapesti címjegyzékben szereplő adaton túl életének utolsó szakaszát homály fedi.³⁴

A handwritten document in cursive script. At the top left, it says 'ril 19. 1868'. In the center, the name 'Harsághy Flórián' is written in a large, flowing script. Below the name, it says 'Óra Művész'. At the bottom left, there is a small signature or mark that looks like 'm d s'.

19. kép. Harsághy Flórián aláírása.

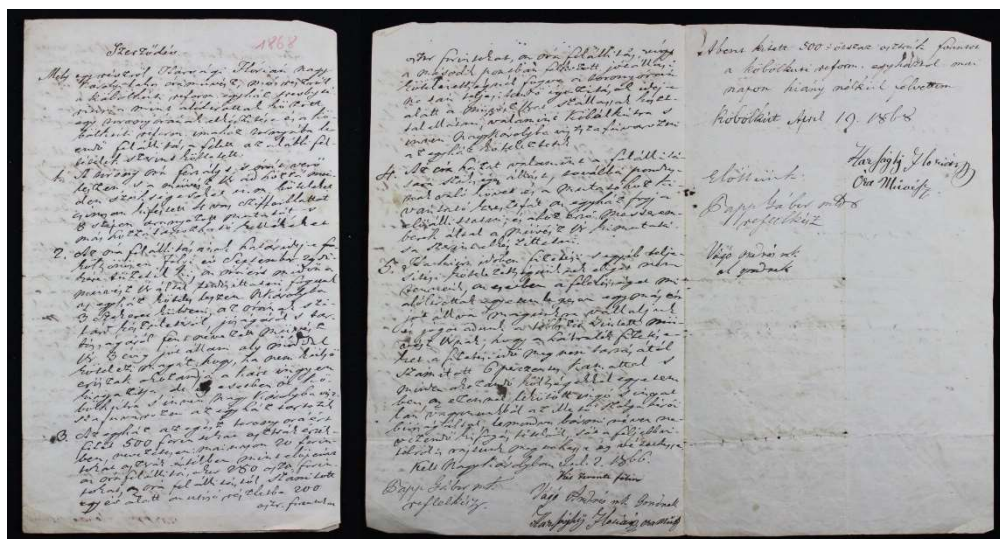
Az érmelléki Köbölkút református templomának *dűlőfélben* lévő ácsolt haranglábját a közakarat már 1815-ben kőtoronyra szeretne volna cserélni, ám a fennmaradt presbiteri jegyzőkönyvek és gondnoki számadások bejegyzései 1824-ben még mindig csak a régi *rongyos torony* elbontásának szándékáról, 1843-ban ismét a ledőléssel fenyegető harangláb-ról tudósítanak. Bár ekkor már megtették az „[...] egy, a kor és izlés kívánatit inkább kielégítő kisded kő-torony építésire [...]” szükséges előkészületeket, és „A Köbölkúton létesülendő reformált egyház tornyára tett kegyes ajánlatok jegyzékét” is összeállították, végül majd csak 1859–1861 között emelték fel a szilárd anyagból épült templomtornyot.

Egy 1842. évi egyházi közgyűlés – *közönséges óra a faluban nem lévén* – a harangozás mikéntjét volt kénytelen szabályozni. 1866. május 13-án a lelkész „*elérkezettnek látja az időt, hogy a toronyépítés ólta annyira szájon forgó ige – a toronyóra eszméje – valahára testté legyen.*” Közérdekről lévén szó, elhatározták a házankénti ajánlatok kérését, hogy az „*ajánlatokból indulva ki, átlássa az egyházi előjáróság: hozzá foghat-e az óra készíttetéséhez vagy azt boldogabb időre*

³³ RNLSzMI Anyak. Nagykaroly és Tasnád római katolikus anyakönyveinek eredeti példányai; SzRKPL Nagykaroly és Tasnád római katolikus anyakönyveinek másodpéldányai.

³⁴ Emódi 2018. 26.

balasztya.” A már addig is összegyűlt óraalap 122 forintnyi volt. Október 30-án a presbiteri gyűlésen felolvasták az egyházi előjáróság által megbízott küldöttek és *nagykárolyi órásmester Harsági Flórián* között már július 2-án megkötött szerződés szövegét (3. melléklet), ugyanakkor a főgondnok vállalta a felállítás idejére az „*óráművész tisztességes közbölküti ellátását*” is.

20. kép. A közbölküti szerződés.

1868. január 26-án Papp Gábor lelkész felhívást intézett a helyi izraelita közösséghez a már felállított óraszerkezet 500 forintos vételárából még hiányzó összegnek „[...] *erejük s tehetségeiből mért szíves adományaikkal*” való pótlására (4. melléklet). Már korábban felmerült, hogy a még ki nem fizetett részt az egyházközség iskolai céljaira szánt Rhédey-féle hagyatékából fedezzék. 1868 áprilisában az óraszerkezet legelső gondozója – Kun István *asztalos, egyszersmind órásmester* – kérte az „*óra húzásért és igazításért járó*” első évi járandóságát. 1884-ben Kun járandóságát beszüntették, mivel az óra nem járt. 1885-ben az egyházközség elhatározta a templom és a torony teljes rekonstrukcióját, az építkezések költségvetése 3000 forint körül mozgott. 1887. június 12-én az egyháztanács a(z új toronyba áthelyezett) toronyóra javára (javítás?) tartandó bál megtartására kért engedélyt. Végül az 1898. július 31-i presbiteri gyűlés hatodik pontja arról tudósít, hogy „[...] *az esetben, ha jelentkezett Abaramovics György úr 220 forintért a toronyórát megveszti megfelelő épület rongálása nélkül, neki az oda adandó, s a befizetett készpénz mindaddig kamatoztatandó, míg olly összegre nem növekedik, midőn jelzett összegben egy teljesen új óra nem vétetődhetik [...]*” A tervezett 220 forintos eladási ár egy új toronyóra beszerzési értékének mintegy harmada volt, ám Harsághy szerkezete egyelőre a helyén maradt. A továbbiakban több mint egy évtizeden át nincs szó a toronyóra ügyéről – az anyagiakat iskolaépítés, harangok átöntése és például egy orgona vásárlása kötötte le – mígnem 1909. március 29-én „*lelkészelnök előterjeszti Végh Ágnes azon ajánlatát miszerint hajlandó egy új torony óra beállítási költségeit és annak vételárát kifizetni, ha a presbyterium őt felmenti mindenemű egyházi teher viselése alól, élete végéig.*” Ugyanakkor indítványozták az ócska óraszerkezet értékesítését egy Wertheim-páncélszekrény vételárának pótlására.

Végh Ágnes ajánlatát az egyház elfogadta azon utólagos, az adományozó által kért júliusi módosítással, hogy csak 600 Koronát fizessen le az óraszerkezet beszerzésekor. Az 1909. október 31-én tartott gyűlésen a lelkész bemutatta a presbitériumnak az új toronyóra beállítására vonatkozó, *Mezei Dezső nagyváradi órákészítővel* megkötött szerződés tervezetét, melynek egyik pontja szerint Mezey átvenné Harsághy régi óraművét.³⁵

Daday (Oláh) József (1828–1909) munkássága széles körben ismert, életrajzát azonban értékes anyakönyvi és egy kevésbé ismert, a közelmúltban publikált forrás adataival bővíthetjük. Az 1828. március 27-én Füzesgyarmaton született toronyórás mester úgy tűnik, nem a véletlen folytán választotta e szakmát és a református egyházhoz való későbbi szoros kötődésének is családi előzményei voltak. A debreceni kollégiumban 1737. május elsején subscribált Dadai Oláh András hajdúböszörményi rektorként kezdte pályafutását, majd dévaványai, körösladányi, végül 1761–1763 között füzesgyarmati református lelkész volt, 1763 áprilisában halt meg. Dadai Oláh Pál nevű fia lakatos és órásmesterré lett, 1791. február 27-én házasodott Bálint Ilonával és 1797. augusztus 10-én született Lőrinc fiuk nem más, mint mesterünk édesapja. Dadai Lőrinc 1823. december 29-én kötött házasságot Diviki Erzsébettel (1801–1854), e frigyből született Daday József 1828-ban. Dédapja tehát lelkész volt Füzesgyarmaton és ifj. Dadai Oláh Pál (1794–1844) nevű nagybátyja a helyi egyházközség gondnoka. Anyai részről való Diviki ősei között is volt református lelkész.³⁶ Gacsári István lelkész, Füzesgyarmat egyházának első krónikása (1838) tudósít bennünket arról, hogy az ottani református templom tornyába 1785-ben készült toronyóra, a „[mező]túri órásmester Steiner András és Dadai Oláh Pál által [...] mégpedig először csemetés óra volt ez, mely aztán 1798-ban fordított fertályos órává ugyancsak Dadai Pál által [...] Legbizalmasabban igazgatta annak készítője, Dadai Oláh Pál és ennek fiai [...]”, azaz Dadai Lőrinc is. Ezen adaton kívül mesterünk nagyapjának (vagy apjának?) toronyórás tevékenységéről egy további forrás is tudósít, méghozzá a körösszegapáti református anyakönyvbe bejegyzett egyházközségi krónika, mely őket és Tébi Jánost is negatív színben tünteti fel: „[...] ebbe a toronyba Mata Imre [lelkész 1817–1831 között] úr javasolt órát is tsináltatni, a mely bár elhatároztatott, meg is kezdetett, de a tudatlan és ravasz órás mester Dadai utójára is tőlle meg szökevény váradi lakatos és órás Tébi Mihály [János] vette munkába az órát, el is készítette – fájdalom ! nékiünk Apátiaknak tetemes kár ! bizony nem a legjobban és pontosabban – bevégzé mondom Tébi Mihály [János] 1836 [...]”.³⁷

A vázolt családi háttérrel rendelkező Daday József inaséveit Debrecenben töltötte, ahol 17 esztendősen, 1845. május 30-án szabadult fel a cívisvárosi lakatos céh mesterének, Szatmári Jánosnak a műhelyéből.³⁸ Vándorlását követően 1855-ben vették fel a nagyváradi lakatosok céhébe.³⁹ Legkorábbi ismert toronyórás munkája 1872-re datálható, ám az első saját készítésű óraszerkezete eddigi ismereteink szerint az 1879-ben a Székesfehérvári

³⁵ KöREL vegyes szálas iratanyag (1820–); RNLBmI KöREL 1.: vegyes jegyzőkönyv (1809–), 5.: presbiteri jegyzőkönyv (1859–) és 9.: presbiteri jegyzőkönyv (1887–).

³⁶ Füzesgyarmat és Dévaványa református anyakönyvei (digitális változat: www.familysearch.org); A család történetéhez ld.: Gacsári [é. n.] 46., 78., 87.; Daday 1901. 9., 30.; Kempelen 2012. III. köt. Daday (deési, alias Oláh); Szabadi 2013. I. köt. 423.; Emődi 2018. 28–31.

³⁷ Körösszegapáti Református Egyházközség anyakönyve 1774–1840. 66. (digitális változat: www.familysearch.org).

³⁸ MNL HBML IX.21. 4., 5. (lakatos céh névjegyzéke, illetve szegődttetési, szabadulási és pénztárkönyv).

³⁹ RNLBmI Céhek. 214. iratsomó a 6. mikrofilmtekercsen (Lakatos és Puskaműves Egyesült Céh iratai 1855–1859); Emődi 2018. 28.

Országos Kiállításon bemutatott és 1881-ben a biharpüspöki református egyháznak eladott óramű volt.⁴⁰ Hogy mennyire hiányos a bő két és fél évtizeden át tartó toronyórás (toronyóragyáros) munkásságáról alkotott képünk, mutatja az is, hogy egy 1894-ben rögzített adat szerint már akkor „[...] százat meghaladó toronyórát állított fel hazánkban”, s ezek közül ma alig húszat ismerünk.⁴¹ Egészségi állapotának romlását követően nagyváradi műhelyének vezetését Mezey Dezső vette át. A vonatkozó szakirodalom halálának időpontját tekintve is tévedett, nem 1906-ban, hanem 82 esztendőskorában 1909. április 7-én hunyt el tüdőgyulladásban. A köztisztviselői álló, református egyházközségi tanácsos Daday József április 9-i temetésén négy lelkész végzett szolgálatot.⁴²

A római katolikus **Mezey Dezső** (1867–1949) a Hencidához tartozó Gyűrűszegpusztán született, a Beöthy-Balásházy uradalomban gazdasági tiszt Mezey Pál és Németh Borbála gyermekeként. Daday József nagyváradi toronyóragyártó és lakatos műhelyében volt inas 1882–1886 között. Mestere üzemének vezetését 1902-ben vette át, ugyanakkor a Daday által felügyelt nagyváradi református toronyórák igazgatását is megörökölte. A református egyházközségi számadások szerint 1918-ban felügyelte utoljára az óraszerkezeteket, más adatok szerint nagyváradi üzemét 1922-ig irányította. Mezey Dezső *lakatos-munkás* 1949. február 22-én halt meg 82 esztendőskorában, Hencidán.⁴³ Alig néhány toronyóráját ismerjük, holott a regionális jelentőségű műhelyben 1902-től a világháború derekáig többtucatnyi szerkezet készülhetett. Korábbi közleményünkben az 1910. évi mezőtelegdi óraállításának körülményeit mutattuk be,⁴⁴ ezúttal a köbölküti és hencidai óraszerkezetek elkészültét érintő levéltári források közlésével járulnánk hozzá munkássága egy csekély szeletének megismeréséhez.

Köbölkúton a fenti, ismertetett előzményeket követően a presbitérium 1909. október 31-én áldását adta egy új óraszerkezet elkészítésére vonatkozó szerződés megkötésére, melyet végül 1910. január 10-én írtak alá s melynek értelmében a mester 950 Koronáért vállalta az óra felállítását (7. melléklet). Augusztus 18-án Mezey arról értesítette a lelkészt, hogy két héten belül leszállítaná a kész szerkezetet s a lelkész a maga során tudakolta „[...] hogy a presbitérium kívánja-e az órát szakértővel felülvizsgáltatni, hogy a szóbeszédnek eleje vételessék [...]”. Szeptember hó végén megérkezett a szállítmány Nagyváradról és a helybeli Oláh Imre – „mint a ki ebben a dologban szakértő” – a presbitériummal együtt megvizsgálta az óraművet s abban minőségi kifogást nem talált. Kimondatott, hogy „szakértő hívása felesleges”. Október 2-án a lelkész jelentette, hogy Mezey az új szerkezetet felállította, a szerződésben rögzített 600 Koronát felvette a számadó gondnoktól. 1911. augusztus 20-án presbitériumi határozat nyomán kifizették a mesternek járó további 350 Korona tartozást. Az óra kezelését az egyházközség két harangozója vállalta, évi 20 Korona fizetségért.⁴⁵ Köbölkút református templomának tornyában a mezőtelegdihez hasonló, csinos óraház védí Mezey Dezső ép állapotban fennmaradt óraszerkezetét, mely fém súlykosaraival és ingalencséjével, részben fennmaradt ütőszerkezetével együtt a kézműipari

⁴⁰ Emődi 2019b.; Emődi 2018. 30., 67.

⁴¹ Békés, 13. évf. (1894), 29. sz., 1894. július 22. (tudósítás Gyula város református templomának tornyába felhelyezett toronyóráról).

⁴² KREL NvREL Halotti anyakönyv (1906–1914).

⁴³ Mezőkeresztes római katolikus anyakönyvei és Hencida állami anyakönyvei (digitális változatok: www.familysearch.org); Pesty 1996. 249–250.; Hochhauser 2017. 576–577.

⁴⁴ Emődi 2018. 31–32., 48., 84–85., 121., 123.

⁴⁵ Ld. 35. lábjegyzet.

korszak hagyományait ápoló nagyváradi toronyórák mesterség egyik legszebb produkta, a Daday-Mezey-féle műhelyben készült – Graham-rendszerű – horgonyjáratú szerkezetek egyik mintapéldánya.

21–24. képek. Kőbölke református templom, óraszerkezet és óraház.

Mezey szülőfalujának, Hencidának 1800–1804 között felépült református templom-tornyába 1847-ben szerelt fel ismeretlen mester egy óraszerkezetet 300 pengő forintért,⁴⁶

⁴⁶ Hencida református anyakönyvei (digitális változat: www.familysearch.org), 1847. évi bejegyzés.

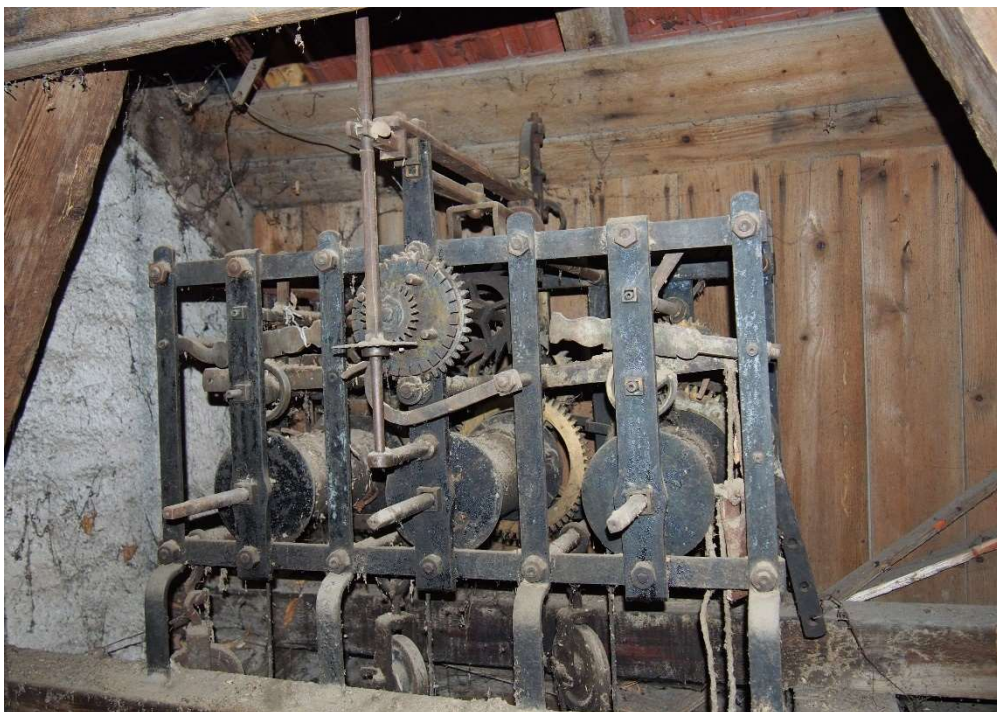
melynek nagyjavítását 1893-ban Göcs Lajos órasmester vállalta el. A tíz napon át tartó munkálatért 20 forintot kapott az egyházközségtől. A továbbiakban is romladozó óraszerkezet cseréje 1910-ben valósult meg. A hencidai egyházközség a budapesti Müller János-féle és Schwalb-féle toronyóra gyáráktól, továbbá Mezey Dezsőtől kapott árajánlatokat 1909 augusztusában. Mezey a régi óraszerkezet kijavítására is tett egy 600 Koronás árajánlatot, ám végül egy teljesen új szerkezetet készített 1200 Koronáért, lényegében ugyanakkora összegért, mint a két budapesti cég ajánlatában is szereplő summa. A szerződést augusztus 25-én kötötték meg, az óraművet Mezey 1910 tavaszán állította fel és helyezte működésbe, 10 évnyi jótállás mellett (5. és 6. mellékletek). 1928-ban az egyházközség lelkésze az akkor Debrecenben lakó Mezey Dezső érdeklődésére igazolta, hogy az 1910 tavaszán elhelyezett óraszerkezet nagyobb javítást nem igényelt, folyamatosan működik.⁴⁷ A szerkezet ma is eredeti helyén látható.

A fennebb már említett **Szentendrey Béla** (1868 körül–?) vizsgált korszakunk után működött toronyórasként az aradi és békési tájakon, néhány vonatkozó adatunk ismételtén csak a szakma családon belüli továbbélésének szép példáját rögzítette.

A pankotai kicsiny református templomtoronyba 1899-ben állítottak fel egy újabb toronyórát. Szentendrey Béla ajánlatát fogadta el az egyháztanács 1899 februárjában, „*tekintettel arra, hogy ő is ezen egyháznak a gyermeke s egyházunkon nem nyereszkeskedni óhajt, hanem azt akarja, hogy munkája által egyházának (különös)képpen is javára legyen. Ő azon munkáért t.i. az óra elkészítésért és beállításért, mutató s mutató lapok elkészítéséért 350 forintért fölvállalja, úgy hogy ha hamarabb nem, de az óra Karácsonyra rendeltetését a toronyban végezni fogja.*”⁴⁸ A ma is meglévő horgonygátlású, ép óraszerkezet igényes kivitelű, a kézműipari korszakra utaló hagyományos felépítésű, modernitását a bronzból öntött fogaskerekei, a kör keresztmetszetű rövid oldali vázelemek, a súlyfüggesztő acélsodronyok és a fémből készült súlykosarak adják.

⁴⁷ HREL vegyes tartalmú szálas iratanyag.

⁴⁸ PaREL presbiteri jegyzőkönyv (1870–).

25. kép. Pankota református templom, óraszerkezet.

1901 májusában az endrődi plébániatemplom 1807 körül felszerelt toronyóráját javította, modernizálta *Szentendrey Béla szentannai műlakatos és gépész*.⁴⁹ A *Magyar Vaskereskedő* című országos szaklap 1913-ban a Pankotával szomszédos Újszentannán lakó vaskereskedőként említi.⁵⁰ Ebben az időszakban újíttatta meg Szentendrey Károly 1875-ben készült belényesi toronyóráját is. Ez utóbbi szerkezeten lévő eredeti, vaslemezből készült adományozó táblácskájára nittelte saját, öntöttvasból készült cégérét, melynek felirata *Szent Endrey Béla mű torony órás és géplakatos Új Szent Anna*.

A bihari régiónak a mai országhatárokon belüli területére vonatkozó újabb kutatásaink hat olyan régi toronyóra szerkezetet (vagy levéltári utalást) azonosítottak, melyeknek nem ismerjük a készítőit:

A középszolnoki **Érendréd** régi református templomát 1787-ben részben lebontották, részben bővítették, az év nyarán hozzáfektak az új *kő torony* építéséhez. 1788-ra mindkét új harang a helyére került, 1789-ben a források már *órafelügyész*ről, 1791-ben *óraigazgató*ról tesznek említést.⁵¹ Az óramű készítője ismeretlen, ám későbbi sorsának érdekes mozzanatát örökítette meg Sélley József lelkipásztor feljegyzése, melyben az 1829. és több következő esztendő földrengéseinek következményeit írta le: „[...] [1829] *Julius 1° napján reggeli 4 és 5 órák között [...] legerősebb épületeink is meghasadoztak, a kő kémények kalapjai lebullottak [...] ugyan ezen nap estvéjén 8 és 9 órák között történt az az iszonyú rengés, a*

⁴⁹ Iványi 2004. 32.

⁵⁰ Magyar Vaskereskedő, 13. évf. (1913), 7. sz., 1913. február 16. 25.

⁵¹ RNLSzml Anyak. Érendrédi Református Egyházközség vegyes jegyzőkönyve/anyakönyve (1760–), 65. sz.

mellyet érezni inkább, de leírni nem lehet. Sok épületeket összeroskaszott, minden kő kéményeket ledöntött, erős kő Toronyainkat, Templomainkat földig hasogatta [...] Julius 3dikánn, midőn némely bátrabb embereink az óra és harang levételében munkállódtanak a Toronyban [...] akkor jött rájjok egy rémítő bűgással jövő rázódás, úgy hogy a balál félelmei között rohantak le, de aztán újra neki bátorodván, leszedhették az órát és harangokat [...]”. A harangok egy ideiglenes fa haranglábra kerültek, a félig visszabontott kőtorony csomja az 1834. évi újabb rengés után is „[...] fenn áll iszonyú repedésekkel.” A romok még évekig éktelenkedtek, több nekifutást követően végül 1862-ben kezdték el az új torony felépítését. Az 1864. szeptember 4-i egyházi közgyűlésen a főgondnok jelentésében szerepelt „[...] hogy a toronyóra el készült, s az órással tett egység szerint még e hó folytatában fel állítandó lenne, de miután az egyházi pénztár üres, kérdésbe teszi, hogy az órának 110 forintra rugó ára s ezen kívül a felállításhoz szükséges tetemes költségek minő forrásból fedeztessenek?”⁵² Az egyházközség ezen időszakra vonatkozó számadásai elpusztultak, így a 110 forintos összegből csak arra következtethetünk, hogy esetleg az 1829-ben kimenekített régi óraszerkezet javításáról és ismételt felhelyezéséről lehetett szó.⁵³ Érendred református templomának tornyában ma nincs toronyóra.

A Fekete-Körös balpartján fekvő, az egykori Békés-bánati (majd 1821-től Nagyszalontai) református egyházmegyéhez tartozó **Nagyzerind** templomának kőtornya 1796-ban épült fel, az 1843. évben összeállított egyházközségi história szerint: „Van még a Toronyba edj óra is, melyet a N. Szerindi Község maga költségén csináltatott 1797^k esztendőben.”⁵⁴ Készítőjét nem ismerjük, és e régi óraművet 1867-ben selejtezhették.⁵⁵

A **Nagyvárad-Újváros** főterén álló római katolikus templomban már 1748, majd 1792 óta, a tér délkeleti sarkában épült görögkeleti templom tornyában pedig 1793 óta az időt mutató óraszerkezetek működtek.⁵⁶ A kispiaclak is nevezett térség délnyugati szegletében 1800–1812 között épült fel az újabb görögkatolikus templom/székesegyház.⁵⁷ Ez utóbbinak 1799-ben összeállított költségvetési tervezetében már szerepelt egy toronyóra is (*An Thurm-Uhrmacher Arbeit*), az órátáblákkal és az óraszekekrénnyel együtt igen tetemes, 920 forintos összeggel. Hogy e tervezet mennyiben valósult meg, nem tudjuk. Az építkezés fennmaradt iratanyaga ugyan 1805-ben az óraháznál (*Uhr-Haus*) tett lakatos és asztalos munkákról is tudósít, sajnos a tulajdonképpeni óraszerkezettel kapcsolatos egyetlen számlát/elszámolást sem találtunk az igen terjedelmes iratkötegekben. Az eredeti toronysisak és a toronybelső egy része az 1836. évi tűzvészben elhamvadt, az óraszerkezet soráról semmit sem tudunk. 1846/1847-ben az órátáblákat és a számokat újralfestették, a mutatókat Böhm Pál helyi festő aranyozta 40 váltóforintért. 1863 és 1865 nyarán egy Győrösy Ferenc nevű lakatosmester (az egyik iraton aláírása mellett: *toronyóra készítő lakatos mester*) javította a régi/új (?) óraművet 28, illetve 32 forintért.⁵⁸ A görögkatolikus

⁵² ÉREL felsőbbhatósági körlevelek jegyzőkönyve (1823–), presbiteri jegyzőkönyv (1843–), levéltári lajstromkönyv (1923–).

⁵³ 1864-ben a nagykárolyi Harsághy Flórián órásmester működési terepéhez tartozhatott Érendred is!

⁵⁴ RNLBmI NszREL 24. iratcsomó.

⁵⁵ Ld. fennebb, Szentendrey Károly munkásságánál.

⁵⁶ Emődi 2018. 9., 15–16.

⁵⁷ A nagyvárad-i görögkatolikus építkezések menetére ld. Terdik 2011. 111–139.

⁵⁸ RNLBmI G.Kat. 104. iratcsomó és 424–429. iratcsomók a 866. és 867. mikrofilmtekercseken.

székesegyház tornya 1907-ben ismét leégett, rövidesen egy ma is látható, óraszekrényben elhelyezett újabb szerkezet került felállításra a bolthajtásos felső toronyszintre.

A Zaránd-vidéki mezőváros **Borossebes** református gyülekezete *községszék* 1813-ban állított fertályos órát az 1803–1807 között felépült újabb templomának tornyába. A 700 forintnyi költséget az eklézsia, a város és a helyi földesuraság (gróf Königsegg család) állták. A katolikus földesúr és a helyi református gyülekezet között fennálló állandó feszültséget mutatja az egyházközségi jegyzőkönyv egyik passzusa, mely szerint „[...] *A tornyunkban lévő óra tsinálására adott a Mgs. Földes úr is 200 R. forintot, de a maga hasznára inkább.*” A földesúr ugyanis röviddel azelőtt megfosztotta az ekléziát egyik legfőbb pénzforrásától, a malomjövedelmétől, majd megpróbált beavatkozni a harangozás rendjébe is.⁵⁹ Az 1813-ban, ismeretlen mester által felállított óra a 20. század derekáig működött, a csak kisebb beavatkozásokat szenvedett horgonygátlású szerkezet ma is eredeti óraállásán látható, gömb formájú kőszülei a toronyaljban pihennek.

⁵⁹ BoREL presbiteri jegyzőkönyv (1824–).

26–28. képek. Borossebes református templom, óraszerkezet.

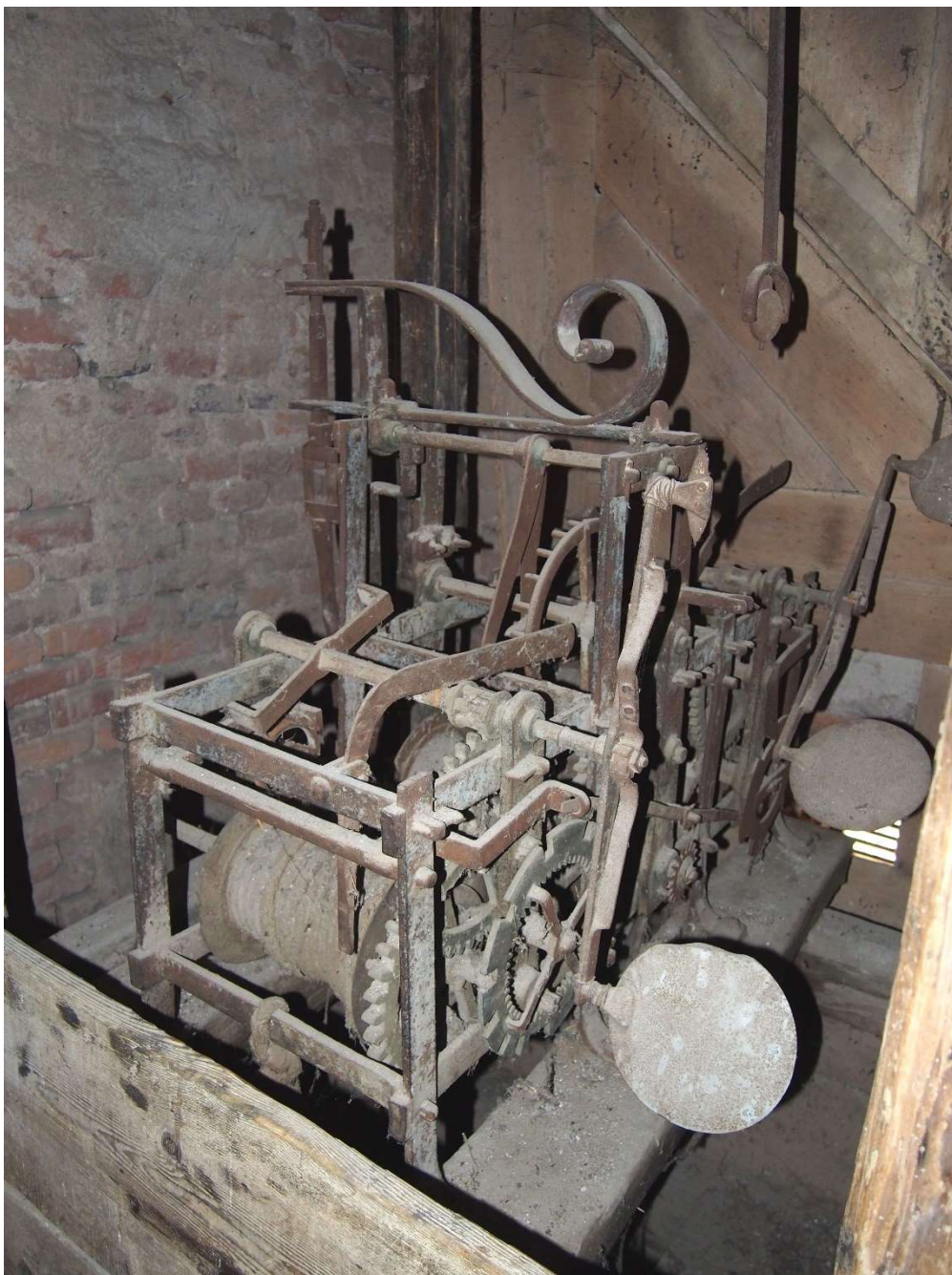
Vélhetően a térségben dolgozó Szentendrey Károly, vagy Szentendrey Béla által végzett javításra utal az újabb keletű, szabályozható állású ingalencséje.

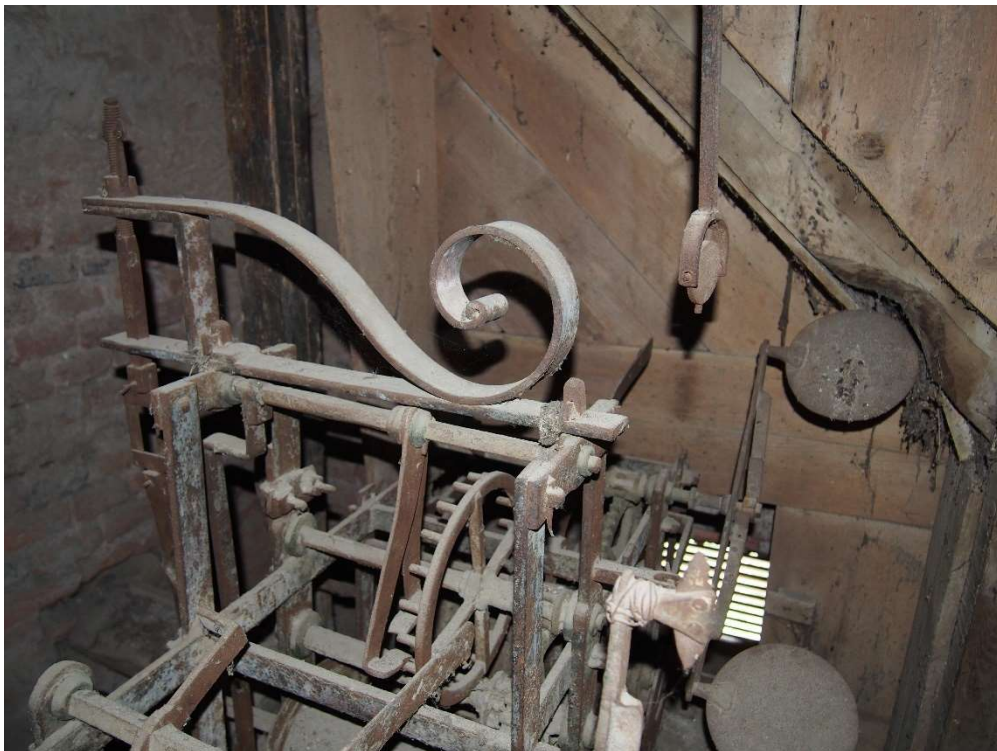
A Berettyó völgyében fekvő **Szalárd** toronyórája 1770-ben készült a debreceni Aszalai-műhelyben. Egy 1845. évi, jelentős összegbe kerülő felújításáról tudósítottak eddigi forrásaink,⁶⁰ ám egy újabban előkerült adat szerint „[...] *ifjú Bélteki Mihály 1845–1846 [gondnokságának] idejébe, az ő fáradhatatlan szorgalma után az 1844^{be} épült újj Toronyba, egy egészen újj, négyszáz pengő forintba került, fertályos óra tevődött 1845^{ik} évben september hónapnak utolsó betibe.*” Korábbi forrásunk szerint „*az órát és legényét be vivő szekeresnek*” ekkor 2 forintot fizettek. Bár semmiféle bizonyítékunk feltételezésünkre nincs, az utóbb idézett számadási passzus csakis a Szalárd közelében lévő Nagyváradra vonatkozhat, s így az új óra szerkezetének készítője az öreg Tébi János vagy Knorr Mihály lehetett.⁶¹

Az érmelléki református egyházmegyéhez tartozó **Tóti** templomtornyába ismeretlen mester ismeretlen időben állított fel egy ma is meglévő toronyórát. A javarészt elpusztult egyházközségi levéltár nem szolgáltatott egyetlen adatot sem a gátlóművét tekintve csapos járatú, ingaszabályozós, fertályos szerkezet készítési körülményeire vonatkozóan. A színesfémből öntött fogaskerek használata, a szerkezet pántvasainak formája és illesztési módja, a díszes ingafelépítmény összességében az 1860–1880 közötti időszakra datálja az óraművet.

⁶⁰ Emődi 2018. 11.

⁶¹ RNLBmI SzREL 2. iratcsomó (Egyházi Gondnokok nevei, a közjó előmozdító tetteik... – vegyes tartalmú kötet). Vö. Emődi 2018. 47–48.

29–30. képek. Tóti református templom, óraszerkezet.

Mellékletek

1. [Pocsaj – 1816/1817]

Az 1816^{dik} esztendőben December 4-én Ekklesia Gyűlés tartattatván a Hellység házánál, meghatározatott, hogy a Toronyba óra tsináltatódjon, és ugyan ekkor meg is alku-
dott a Toronyba lejendő jó féle materiálékból készülendő óra Thébi János Nagy Váradi
mesterrel 1400 ~ ezernégyszáz váltó forintokbann, ezen Feltételek alatt:

1^{ör.}) Hogy az óra Pünkösztre a Toronybann elinduljon járni, és verni.

2^{or.}) Hogy annak minden történhető Hibáit tartozik az órás mester Tébi János ő ki-
gyelme minden újj Fizetés, vagy Jutalom nélkül, jól alkalmazosson helyre hozni egy
egész esztendeig, vagy tovább is.

3^{or.}) Hogy mikor itt helyben az órát felrakja: tartozik az Ekklesia az Órás mesternek
eledelt szolgáltatni.

4er.) Hogy most az Alku idejénn az Ekklesia megadjon foglaló pénzül /:meg is adott:/
100 ~ száz forintokat

2. [Magyarcsaholy – 1848/1851]

1848. január 10.:

Szönyegre hozatik az, hogy az orgona csináltatás már ellévén fogadva az E[gyházi]
Közönségtől – jó lenne már meg hozatni – de mivel jelenbeni Rector t. cz. Pávai Lajos
meg nem tanulhatván orgonálni, nem akarva E[gyházi] Tanátsunk külön orgonistát hozni
s tartani, még kevés időre halasztani jónak látja, míg másként nem fordul az idő. – De oly
móddal halasztódik el most az orgona csinálás, hogy előbb egy torony óra készíttessék,
melynek léte nagy bé fojással lenne a munka rendezésére.

1848. január 13.:

Huzamos idő olta köz óhajta lévén az az egész Egyháznak, hogy a Toronyba egy
alkalmas óra készíttessen az Egyház Cassájából, de amennyibe ennek nem teljesüléséért
a Köz Zugás hallatott, s mégis ebbe lépés nem tétetett, most ez is vitatás alá vétetvén:
Határozatott az Óra készíttetés az egész Egyháznak közakarattali óhajta lévén az Egy-
házi Tanács esmerje kötelességéből kifolyónak azt minél előbb elkészíttetni, a pénz-
leendő okos gazdálkodást elhivatásánál fogva szeme előtt tartván.

1848. március 1.:

Indítványba hozatik, hogy a Január 13^{án} tartatott Egyházgyűlése ... a Toronybeli Óra
minél előbb lejendő elkészíttetését meghatározta volt, de nem tsak, sőt az Egyházi Ta-
nátsot tökéletesen és teljesen meg hatalmazta a pénzre nézve az okos gazdálkodást szeme
előtt tartván, azt minél előbb elkészíttetni. Hogy a tziel minél előbb el értessen s az Egy-
ház közóhajta és kívánata teljesedésbe vétesse, fő gondnok Détzeg Ferentz, Egyház
jegyzője Farkas András, úgy T. Kun Károly Úr ha körülményi engedendik, oly meg

hagyással rendeltetnek ki biztosoknak, hogy az órát hol szélszerűbbnek látják készíttetni, minél előbb munkába vétetni esmerjék kötelességeknak.

1848. április 21.:

Farkas András Egyház jegyzője elő terjeszti, hogy a múlt Mártzius 1° napján a T. Egyházi Tanács által lett ki neveztetések következtében, több körülmények mián [miatt] a biztosok előbb nem mehetének el az Óra készíttetést munkába vétetni mint ez előtt néhány napokkal, de jelenti azt is, hogy azon művészt /:Schával Józsefet:/ Debretzenbe megtalálva, meg bízattatásoknál fogva vele oly formán egyezhettek meg, hogy azt az Óra hol leendő fekvése kimutatására, ide hozatni, vissza küldeni, s élelmire nézve ellátni, a jövő Május hó 7^{ikére} határozták, s elkészítését úgy, hogy három évig jól járása éránt felelni fog és hogy csak órát üssön, fertályt pedig nem, alább 500, az az ötszáz ezüst forintoknál meg nem alkuhaták, s 20 pengő forint elő pénzt is adtak, elé adván s mutatván az e tárgyba keletkezett Kötlevelet is. Bejelenti azt is, hogy a T[iszteletes] Úr terhes hivatala s elfoglaltatási mián [miatt] el nem mehet, Elek Károly Debretzeni deák ifjával együtt fáradoztak az érintett ügybe s 20 v[áltó] forint] szekér bér s hármoknak négy napra élelmezésekre 12 v[áltó] forint költség tétetett. A leendő kihozatala éránt a művésznak az Egyházi Tanács rendelkezzen. Határozat: Felolvastatván a Kötlevél, mely miután helyesnek találtatott, el fogadtatott, az Egyház ládájába tétele meg állítatva a három biztosok az Óra mester leendő ki hozatalára fogadjanak szekereset s küldődjön is vissza, s mindenképp mint szélszerűbbnek látják úgy intézkedjenek, az tett költségeket az Egyház Cassája hordozván, úgy a művész itt léte s haza érkezéséig tejendőt is.

1848. április 24.:

Debrecenbe az órának az órára felpénz ... 50 Rft.

Az oda járt szekeresnek ... 20 Rft.

Követeknek úti költség ... 12 Rft.

1848. május 8.:

Az óra művésznak újból itt helyt ... 575 Rft.

Az órás ki hozataláért a szekeresnek ... 15 Rft.

Az útoni kosztjára az órának ... 3 Rft.

Az órás itteni élelmezése került ... 7 Rft. 18 xr.

Debrecenbe vissza vivő szekeresnek ... 15 Rft.

Az útoni élelmezésére ... 3 Rft.

1848. szeptember 3.:

Fő gondnok jelenti, hogy közel lévén az idő midőn nagy summa pénz összeget kell kiadni a már néhány hetek alatt el készülendő Óráért, minél fogva gondolkodik az E[gyházi] Tanács, hogy e nagy summa pénz összeget honnan adja ki, midőn a pénztár szinte üres. Több vitatkozás után határoztatik, hogy az múlt évekbeli kamat törvényesen is hajtassék be rövid napok alatt, és egyszersmind tartassék E[gyházi] Közgyűlés, mely

elhatározza, hogy hozzá nyúljunk é a köz leveleken künn lévő tőkéhez, vagy pedig ez idei 848^{beli} kamat is szedessék fel...

1848. december 31.:

Felterjesztetik, hogy noha az Óra művész Schável József nem rég küldött levelébe azt jelenti, hogy a fogadott Torony Óra el készítésével az elmúlt Karátson Innepek előtt 7 vagy 8 napokkal kész lejéend, de tudósítást az Egyház nem kapva érte nem küldhetett ily zavaros idő forgása jövőn közbe, mit kel s lesz cél arányosab tenni. A tárgy meg hányatván s vettetvén határozatott, hogy az írt művész a lehető leg rövidebb idő alatt egy küldendő levél által tudósíttasson az eránt készen van é? munkájával s ha kész, minél előbb az Óra szállíttasson haza, lejéend fel tétele engedelmesebb időre halasztatván – ha kész nem volna sürgetessen meg el készítésére, úgy is határideje el telt.

1850. január 13.:

Elő terjesztetik, hogy a már szinte két év előtt munkába vett volt s máig is elő nem állított Toronybeli Óra eránt debretzeni óra művész Schável József Úrnak tétessen jelentés az eránt, hogy az Óra miben létéről Egyházunkat tudósítsa. Egyház jegyzője Farkas Andrásnak meghagyatik e tárgyban tudósító levelet még ma meg készítvén biztos alkalom lévén meg küldené Debretzenbe, s mihelyt e tárgybeli tudósítás érkezik, Fő gondnok atyánk fíja Egyházi Tanácsunkkal tudassa.

1850. április 14.:

Elnök, Tiszteletes Elek Károly Úr jelenti, miként Debretzenből az órától ez előtt néhány héttel küldött leveléből az olvastatik, hogy az meg alkudott Toronybeli Óra Szent György napra okvetetlen kész lesz, s akkor az óra haza szállíttathatik, de ugyan tsak Elnök fel fejt, hogy az órának azon időbeni haza hozatala nem lehetséges, mivel az Egyház pénztárába annyi pénz, mennyi még az óráért meg kívántatnék nints, hanem azt búzából, s más egyebekből kellett ki tsinálni: – mivel pedig tudjuk, hogy az egy, és két forintos Bankjegyek Szent György nap után meg szűnnek járni, tehát addig eladandó javait el nem adhatja, ne hogy olyan némű pénzt kapván érte az órá el nem fogadása esetében az Egyházon maradjon a nagy öszveg. Határozat: Elnök észre vétele helyeseltetik, s meg határoztatik, hogy az órának mennél elébb levél küldessék, melyben az óra akkori haza nem hozhatásának oka fel fejtessék, és az óra haza hozatala Szent György nap után három, vagy négy hétig el halasztassék, hogy az Egyházi Elöljáróság addig a kívántató pénz öszveg meg szerzéséről gondoskodhassék.

1850. június 12.:

Kőművesnek az óra ház körüli munkáért ... 40 Rft.

Ugyan akkor borért ... 45 xr.

Ugyan akkor három munkásnak ... 1 Rft. 30 xr.

Ugyan akkor szegért és vasért ... 2 Rft. 57 xr.

1850. július 16.:

Az óra házhoz megkívántató fák és sasfák kifaragásáért ... 40 Rft.

1850. október 18.:

Az óra ház készítőknak adatott ... 5 Rft.

500 létz szegért ... 3 Rft. 30 xr.

Az óra házhoz egy zárért és egy pár sarokért ... 3 Rft. 20 xr.

Az óra haza jöttével, az azt készített órásnak ... 550 Rft.

1850. október 20.:

Contractusért adatott ... 1 Rft.

Az órásnak szalonna és túró ... 1 Rft. 25 xr.

Az órás és legénye számára 12 napi itt létekig 10 ittze pálinka 1 forintjával, és 24 ittze bor 18 krajtzárjával ... 17 Rft. 12 xr.

1850. december 22.:

Az órás cselédje ellátására ... 9 Rft. 36 xr.

Az órásnak húsért ... 1 Rft. 33 xr.

Az órás lovai ellátására szénáért ... 17 Rft. 30 xr.

Az óra ház tsinálásakor száz tégláért ... 1 Rft.

Az óraművésznek hátrálék pénz megadatott ... 75 Rft.

Bányai Józsefnek az óra gondviseléséért ... 10 Rft.

Az óra ház készítőknak adatott ... 25 Rft.

1851. január 1.:

Elnök jelenti, miként az Egyházi köz Gyűlés határozata következtében Debretzenbe készült Toronybéli Óra már fel lévén állítva, gondoskodjék az Egyházi köz Gyűlés egy olyan egyénről, s következésképpen annak leendő fizetéséről, a ki ezen tetemes summába került Toronybéli Órának szorgalmatos fel ügyelője, fel vigyázója, és gondviselője legyen.

3. [Köbölkút – 1866]

Szerződés

Mely egyrésztől Harsági Flórián nagykarolyi lakos óraművész, más részről a köbölkúti reform. egyház presbytériuma mint alólírottak között egy toronyórának elkészítése és a köbölkúti reform. imaház tornyába leendő felállítása felett az alábbi feltételek szerint kötött:

1. A toronyóra fertályt, s órát verő leszen, s a művész úr ad hozzá minden szükségese-
ket u.m. köteleket, csinosan kifestett 4 vas czipferblattot [számnap], 8 szépen aranyozott
mutatót s más hozzá tartozható kellékeket.

2. Az óra felállításának határideje e költsönösen folyó év September 29^{dikére} tűzetik ki.
Az óráért midőn a művész úr által tudósíttatni fogunk, az egyház köteles leszen N[agy]
Károlyba 3 szekeret küldeni. Az órának szilárd készületéről, jóságáról s tartósságáról fent
nevezett művész úr 3 évig jót állani oly móddal kötelezi magát, hogy ha nem külső erőszak
okozandja a kárt ingyen kügazítja, de ily esetben őt Köbölkútra s innen Nagy Károlyba
vissza fuvarozni az egyház tartozik.

3. Az egyház az egész toronyóráért fizet 500 forintokat osztrák értékben, nevezetesen
mai napon 20 forintokat osztrák értékben mint előpénzt, az óra felállításakor 280 osztrák
forintokat, az óra felállításától számított egy év alatt az utolsó részletbe 200 osztrák fo-
rintokat. Az óra felállítás, úgy a második pontban felhozott jótállási kötelezettségnél fogva
a toronyórán netán teljesítendő igazítások ideje alatt a művész urat szállással kosztal el-
látni, valamint Köbölkútra s innen Nagykárolyba vissza fuvarozni az egyház köteleztetik.

4. Az óra házat, valamint a felállítására szükséges állást, továbbá pondusnak való követ
és a mutatókhoz kívántató keresztfát az egyház fogja előállíttatni, és ahhoz értő mester-
emberek által a művész úr kimutatása szerint elkészíttetni.

5. Ha kiírt időben fizetési s egyéb teljesítési kötelezettségünknek eleget nem tennénk,
az esetben a felelősséget mi alólírottak egyetemlegesen egymásért jót állva magunkra vál-
laljuk és jogot adunk a többször érintett művész úrnak, hogy a hátralék fizetéseket a fize-
tési idő meg nem tartásától számított 6 perczentes kamattal s minden okozandó költsé-
gekkel egyetemben, az ezennel lekötött ingó s ingatlan vagyonunkból az illető szolgabírói
bírótság által, lemondva bármi néven nevezendő kifogás tételről, sőt a feljebb vitelről is,
rajtunk meg vehesse és vétethesse.

Kelt Nagykárolyban, Júl. 2. 1866.

Papp Gábor mk. ref. lelkész

Kis Ferentz főbíró

Vágó András mk. Gondnok

Harsághy Flórián Óra Művész

[utólag:]

A bent kitett 500 ~ ötszáz osztrák forintot a köbölkúti reform. egyháztól mai napon
hiány nélkül felvettem

Köbölkút April. 19. 1868.

Harsághy Flórián Óra Művész

Előttünk: Papp Gábor mk. ref. lelkész

Vágó András mk. al gondnok

4. [Köbölkút – 1868]

Felhívás a köbölkúti Izraelitákhoz!

A Magyarországi Izraeliták, mindenfelé teszik a készüléteket, sietnek megülni hálaistenti tisztelettel, s megörökíteni jótékony célokra tett bőkezű adakozásokkal a napot, melyen őket a magyar törvényhozó testület, a többi állampolgáraival egyenjogúságra emelte [1867/XVII. tc.].

A köbölkúti izraeliták mit se tehetnek szebbet, mint ha e jeles nap emlékére, a velek csendes egyetértésben együtt lakó keresztyének által megrendelt, s már a toronyba behelyezett Óra ára utolsó része befizetéséhez erejök s tehetségeikhez mért szíves adományaikkal járúlnak.

Az Ábrahámnak, Isáknak és Jákobnak Istene, a ki minékünk is szövetséges Istenünk cselekedje, hogy adakozásaiknak, mind az adakozók magok, mind maradékaik bőséges jutalmát vegyék.

Köbölkúton, Jan. 26. 1868.

Papp Gábor mk. ref. lelkész

5. [Hencida – 1909]

Nyomtatott fejléces papíron:

Mezey Dezső

műlakatos és toronyóra készítő

Nagyvárad, Szent János – utca

Nagyvárad, 1909. Augusztus hó 12.

Árajánlat

Egy új egyszeri felhúzással 30 óráig járó toronyóra szerkezetre, mely három főrészből áll: 1.) a járó vagy mutatókat irányító, 2.) az $\frac{1}{4}$, $\frac{2}{4}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{4}{4}$ -et ütő, 3.) Az egész órákat ütő szerkezetből mely a legjobbnak és legtartósabbnak bizonyult „Graham” rendszerű járás alkalmazásával lesz készítve, a szerkezet főkeretei ágyú ércből lesz készítve és azokhoz acélpálcájú orsók lesznek alkalmazva, a tengelyek végei acélozottak, melyek ágyúérc csapágyakban forognak, a járás szabályozására az inga könnyen kezelhető szabályozó és állító csavarokkal lesz ellátva, a mutatók igazítására egy percenként előre vagy hátra irányító készülék lesz alkalmazva, az óraszerkezet hajtására öntöttvas súlyok, a súlyok emelésére vashengerek, horganyozott sodrony kötelek és vascsigák lesznek alkalmazva, a felhúzás megkönnyítésére pedig külön mozgó orsók lesznek beállítva, az óraszerkezet kerete

és alkatrészei vertvasból készülnek, az óraszerkezetnek a portól való megvédésére a szerkezet egy üvegezett festett faszekrényben lesz elhelyezve, és ennek tetején egy 18 cm átmérőjű számtábla mutatóval ellátva lesz elhelyezve, mely mutató a külső mutatóknak ellenőrzésére szolgál, továbbá 4- négy drb. számtábla a régiekhez megfelelő nagyságban, erős vaslemezből készítve fekete alap fehér számokkal tartósan festve, 4- négy pár mutató felvégén valódi arannyal aranyozva, 4- négy drb. oldal mutatószerkezet egy közép vagy négyfelé irányító szerkezet a mutatókat forgató rudakkal.

Az így elkészített óra a Hencidai ref. egyház templom tornyába beállítva, járása kiszabályozva, a közhasználatnak átadva, 10 évi, tíz évi felelősség mellett 1400 egyezer négyszáz Korona.

A fenti leírás szerint elkészített toronyóra szerkezet azon különbséggel, hogy a főkerekek öntöttvasból készülnek, 10 évi felelősség mellett, 1200 egyezer kettőszáz Korona.

Az óraszerkezetnek és tartozékainak Nagyváradról Hencidára a kiszállítását az egyház eszközli és a felállításnál esetleg szükséges fa anyagot és ács munkát az egyház adja.

Az óraszerkezet elkészítése beállítással 8 hét alatt eszközölhető a megrendeléstől számítva.

Fizetési feltételek a vállalati összeg fele az átadáskor fizetendő, másik fele fél év múlva az átadástól számítva kamat nélkül, vagy az átadástól számítva egy év múlva 6-os kamattal.

A régi számlapok behasználásával a fenti árból 120 egyszázhusz koronát számítok le, de a számlapokat az egyház beszállítja a kijavítás és festés végett, a leszedését én teljesítem.

Az ócska órát számlapok nélkül 60 hatvan Koronáért átveszem.

Az ócska órát 6- hat évi felelősség mellett kijavítom 600 hatszáz Koronáért, de Váradra be és Váradról ki szállítását az egyház teljesíti.

Mezey Dezső

műlakatos és toronyórás

6. [Hencida – 1909]

Szerződés

a hencidai református egyház képviselőjében Veress Bálint református lelkész, másfelől Mezey Dezső nagyváradi lakos, toronyóra gyáros között a következőkben kötött:

1.) A hencidai református egyház presbiteriuma 1909. aug. 22-ikén tartott gyűlésében egyhangúlag hozott határozattal elhatározván egy új toronyóra csináltatását, annak elkészítésére Mezey Dezső nagyváradi óragyáros az alábbiak szerint magát elkötelezi:

Az egyszeri felhúzással 30 óráig járó új toronyóra három főrészből áll: 1.) a járó és mutatókat irányító. 2.) $\frac{1}{4}$, $\frac{2}{4}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{4}{4}$ -edet ütő, aztán 3.) az egész órákat ütő szerkezetből. Az egész óratest egy üvegezett, festett faszekrényben lesz elhelyezve, melynek tetején egy 18 cm átmérőjű számtábla – mutatóval ellátottan – alkalmaztatik, a külső mutatók ellenőrzése céljából. Az óraszerkezet főkerekei ágyúércből, ezekhez az orsók

acélpálcákkal készülnek, a tengelyek végei acélozottak lesznek, amik ágyúérc csapágyakban forognak, a járás szabályozására az inga könnyen kezelhető szabályozó és állító csavarokkal lesz ellátva, a mutatók igazítására egy percenként előre vagy hátra irányító készülék, az óraszerkezet hajtására öntött vassúlyok, a súlyok emelésére vas hengerek, horgonyozott sodrony kötelek és vascsigák alkalmaztatnak, a felhúzás megkönnyítésére pedig külön mozgó orsók állíttatnak be. Az óra szerkezet kerete és alkotó részei vert vasból készülnek. A legjobbnak és legtartósabbnak bizonyult „Graham” rendszerű járás alkalmaztatik.

Általában az egész toronyóra és minden tartozékai: a számtáblákhoz vezető vasrudak, valódi arannyal aranyozott négy pár mutató, a négyfelé irányító szerkezet stb. egészen új anyagból készülnek, kivéve a négy nagy számtáblát, miket vállalkozó a torony falának feltűnőbb sérelme nélkül személyesen leszed s a vállaltató egyház azokat műhelyébe beszállíttatván, megfelelően, kifogástalanul kijavít, mind a két oldalát s a külső szürkés fehér oldalán a mostani belső kört elhagyván, tiszta, csinos, tetszetős számokkal be-, illetőleg kifestet.

Az egész óraszerkezetet s annak minden tartozékait a hencidai református egyház tornyába beállítja, járását kiszabályozza s a szerződés aláírásától számítva 8- nyolc hét alatt a használatnak átadja.

Vállalkozó a mostani, régi toronyóra szerkezetet 60- hatvan Koronáért átveszi, vagyis ennek ára a vállalati összegből levonatik.

2.) A hencidai református egyház az 1.) pontban leírott toronyóráért és annak tartozékaiért fizet 1260 Koronát, vagyis ebből 60 Koronát a régi óráért levonván, fizet 1200-, azaz egyezer kettőszáz Koronát, a mely 1200 Korona összegből 900- kilencszáz Koronát a toronyóra és minden tartozékai hibátlan, kifogástalanul való átadásakor, 300 Koronát pedig, kamatmentesen, 1911-ik év január 1-én. Vállaltató egyház adja:

a szükséges faanyagot és ácsmunkát, ad továbbá

a toronyóra és minden kellékei kiszállításához 2- kettő, a vállalkozónak a mezőkeresztes vagy berettyóújfalui állomáshoz, a beállítás alkalmából egy, illetőleg két fuvar s a jótállási 10 év alatt mindannyiszor, a hányszor a vállaltató egyház vállalkozó Hencidára jövetelét, az általa készített toronyórán valamelyes hiba kiigazításáért kívánja, a mezőkeresztes vagy berettyóújfalui állomástól és állomáshoz előfogatot, minden esetben az egyház szablya azt meg, hogy melyik állomástól és melyik állomáshoz vállaltató vállalkozó felelősségére szállíttat Váradról.

Vállalkozó az általa készített toronyóráért és annak minden tartozékáért jót áll 10 évig. A számtáblák levételénél és feltevéseénél történetesen esett falsérüléseket lehetőleg kijavítja. Nagyobb sérülések az ő felelősségére esnek.

Ezen szerződésből felmerülhető bármely vitás ügyben a berettyóújfalui kir. járásbíróság illetékessége köttetik ki.

Jelen szerződés, melynek 2 példányban való leírási díja és bélyeg költsége vállalkozót terheli, a felek által teljesen ismeretes lévén, aláíratott.

Hencidán, 1909. augusztus 2[3].

P.H.

Veress Bálint református lelkész

Mezey Dezső toronyórás és lakatos

7. [Köbölkút – 1910]

Szerződés

egyrésről az érköbölküti ref. egyház előjárósága, másrésről Mezey Dezső nagyváradi lakos toronyóra készítő között, a következő feltételek mellett kötötték:

1.) Az érköbölküti református egyház előjárósága megbízza Mezey Dezső nagyváradi lakos toronyóra készítő, hogy az érköbölküti református templom tornyába egy megfelelő nagyságú új toronyórát készítsen és azt 1910 évi március hó 15-ig a toronyba be is állítsa.

Mezey Dezső nagyváradi lakos toronyóra készítő kötelezi magát, hogy egy egyszeri felhúzással 30 (harmincz) óráig járó új toronyórát készít, mely három fő részből áll: 1.) a járó vagy mutatókat irányító, 2.) az $\frac{1}{4}$, $\frac{2}{4}$, $\frac{3}{4}$, és $\frac{4}{4}$ -eket ütő, 3.) az egész órákat ütő szerkezetből. Az óraszerkezet egy festett és üvegezett faszekrényben lesz a toronyban elhelyezve, a szekrény tetején egy 18 cm átmérőjű számtábla lesz alkalmazva, mutató szerkezettel és mutatókkal ellátva, mely a külső mutatók ellenőrzésére szolgál.

Az óraszerkezet fő kerekai ágyúércből és ezekhez alkalmazott orsók acélpálcákkal készülnek, a fő tengelyek végei acélozottak, melyek ágyúérc csapágyban forognak, a járás szabályozására az inga könnyen kezelhető állító és szabályozó csavarokkal lesz ellátva, a mutatók igazítására egy percnként előre vagy hátra irányító készülék, az óra hajtására öntött vassúlyok, a súlyok emelésére vashengerek, horgonyozott sodrony kötelek és vascsigák lesznek alkalmazva. A felhúzás megkönnyítésére külön mozgó, felhúzó orsók alkalmaztatnak. Az óraszerkezet kerete és alkatrészei vertvasból készülnek, a járó szerkezetjárása a legjobbnak és legtartósabbnak bizonyult „Graham” járás alkalmazásával lesz készítve.

Általában az egész óraszerkezet új anyagból lesz készítve, kivéve a 4 drb. vas számtáblát, melyet vállalkozó tartozik a toronyról leszedni, műhelyében kijavítani és befesteni, fekete alap, fehér számokkal, a számtáblára a mutatók szabályozására kis ajtót vág, a számlapokhoz 4 pár új mutatót készít, felvégén valódi arannyal aranyozva. A fenti leírás szerint készített toronyórát a székelyhídi vasúti állomásra szállítja, a toronyba beállítás után kiszabályozva a közhasználatnak átadja 10, azaz tíz évi felelősség mellett 950 (kilencszázötven) Koronáért.

2.) Az érköbölküti reform. egyház a régi toronyórát vállalkozónak átengedi és azt leszedés után a székelyhídi vasúti állomáshoz szállítja és a régi vas számtáblákat is. Az új toronyóra szerkezetet és tartozékait a székelyhídi vasúti állomástól Köbölkútra szállítja és vállalkozó személyére 4 fuvar ad a vasúti állomástól és visszautazásra.

3.) Az új toronyóra átadásakor tartozik vállalkozónak az egyház fizetni 600, azaz hat-száz Koronát, a fennmaradt 350 (háromszázötven) Koronát az átadás napjától számítva 1, azaz egy év múlva tartozik kifizetni kamat nélkül.

5[.] Az új toronyóra beállításához szükséges faanyagot és ácsmunkát az egyház adja.

6.) Vállalkozó tartozik egy, az egyház által kijelölt személyt, az óra kezelésére kioktatni díjtalanul.

7.) Egyház fenntartja magának azt a jogot, hogy az átvételnél az órát szakértővel megvizsgáltathassa.

Kelt Érköbölkút, 1910. január 10.

P.H. Varga Béla ref. lelkész

Mezey Dezső lakatos és toronyórás

Venczel Lajos gondnok
mint az érköbölkúti reform.
egyház megbízottai.

Kutatási eredményeink összegzése

Levéltári forrásokból és terepbejárásaink eredményeképpen mindösszesen 62 régi templomi toronyórára vonatkozó adatot-adatsort rögzítettünk, illetve ma is meglévő óraszerkezetet azonosítottunk. Ezek közül 49-et köthettünk valamely mesterhez vagy műhelyhez. A 25 ténylegesen is fennmaradt régi óramű közül 21-nek ismert a mestere és 16-nak az esetében a készíttetés, felállítás körülményeivel kapcsolatos levéltári adatok is előkerültek, a fennmaradó 5 esetben pedig közvetett adatokból vált ismertté a készítő lakatos- vagy órásmester személye. Ezzel párhuzamosan számos, mára elpusztult toronyórának egykori felállítására és utóéletére vonatkozó gazdag levéltári anyagot tárhattunk fel.

A 62 toronyórás adatsor, illetve meglévő toronyóra közül több mint félszáz, továbbá azonosított órás-(lakatos-)mestereink egy része is (Tébi János, Sélyei János, Knorr Mihály, Szentendrey Károly, Harsághy Flórián) lényegében ismeretlenek voltak a szakirodalom számára.

Munkánk kezdetén szigorúan véve csak az 1880 előtti korszak kutatását tekintettük célunknak, ám az egyes régebbi óraszerkezetek utóéletét követve a jelzett 62 tételen felül mintegy tucatnyi esetben, 1880–1911 közötti újabb toronyóra állítások levéltári nyomaira és meglévő óraszerkezetekre bukkantunk. Elsősorban a nagyváradi toronyórákészítés kellő mértékben nem kutatott fejezetére, a Daday József és Mezey Dezső neveivel fémjelzett korszakra vonatkozó új adatainkra gondolunk.

Megállapíthatjuk, hogy térségünk templomtornyait a 18. század során hangsúlyosan a debreceni toronyórákészítő műhelyek látták el óraszerkezetekkel, elsősorban is az Aszalai-féle műhely. Nagyvárad a század utolsó évtizedétől jelenthetett konkurenciát a cívisvárosi mesterek számára. Az 1790-es évek kezdetétől Georg Ruepp, majd 1815 után Tébi János már uralták a bihari régiót, legalábbis a térség Debrecentől távolabb eső részeit. Leszögezhető, hogy Tébi János az 1815–1845 közötti időszak regionális szinten meghatározó, de talán országos szinten is kiemelkedő jelentőségű műhelyét működtette. Knorr Mihály rövidéletű toronyórás próbálkozásait követően – azaz 1849-től – Daday Józsefnek az 1870-es években induló ezirányú munkásságáig Nagyváradon nem dolgozott toronyórákat is készítő lakatosmester.

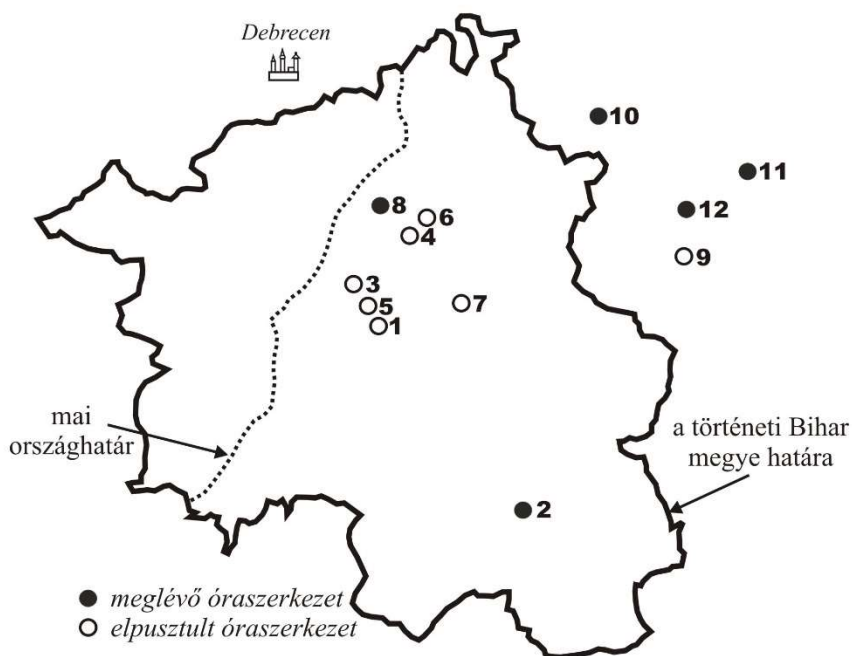
Az 1848/49-es polgári forradalmat megelőző bő évszázadnyi időszak során készült régióbeli toronyórák közül mindössze kettőnek volt távolabbi illetőségű mestere (Buda, Nagykálló). 9 szerkezet debreceni, 18 nagyváradi, 2 dévaványai műhelyekben készült. 14 óramű ismeretlen helyen, számunkra ismeretlen mester kezei alól került ki, ám ezek közül legalább hat vélhetően debreceni és nagyváradi lakatosok terméke.

1850 után a debreceniek közül Schável József három, a pankotai Szentendrey Károly hét, a nagykárolyi Harsághy Flórián három templomtornyba készített óraműveket. Szentendrey 1850–1880 között a Fehér- és a Fekete-Körös vidékét láthatta el toronyórákkal, Harsághy pedig Nagykároly és Tasnád vidékét, továbbá az Érmellék egy részét.

Toronyórás mestereink munkásságának teljesebb értékelése – viszonylag gazdag adatgyűjtésünk ellenére is – csak a szomszédos régiók kutatása után valósulhatna meg, ám e tekintetben elengedhetetlen a mai hajdú-bihari térség egyházközségi levéltárainak módszeres és célirányos kutatása is.

Debreceni mesterek toronyórái

1. 1748 - Aszalai János és István (Nagyvárad-Újváros r. kat.)
2. 1757 - Aszalai István (Belényes r. kat.)
3. 1765 - Aszalai István és József (Biharpüspöki ref.)
4. 1770 - Aszalai műhely (József ?) (Szalárd)
5. 1785 - debreceni (Aszalai ?) műhely (Nagyvárad-Olaszi r.kat. székesegyh.)
6. 1793 - Hein Ferenc (Hegyközszentimre ref.)
7. 1797 - Aszalai József (Mezőtelegd ref.)
8. 1801 - Pápai József (Biharfélegyháza ref.)
9. 1833 - Bauer Antal (Szilágynagyfalu ref.)
10. 1848/1850 - Schável József (Magyarcsaholy ref.)
11. 1856 - Schável József (Szilágysámson ref.)
12. 1857 - Schável József (Szilágysomlyó ref.)

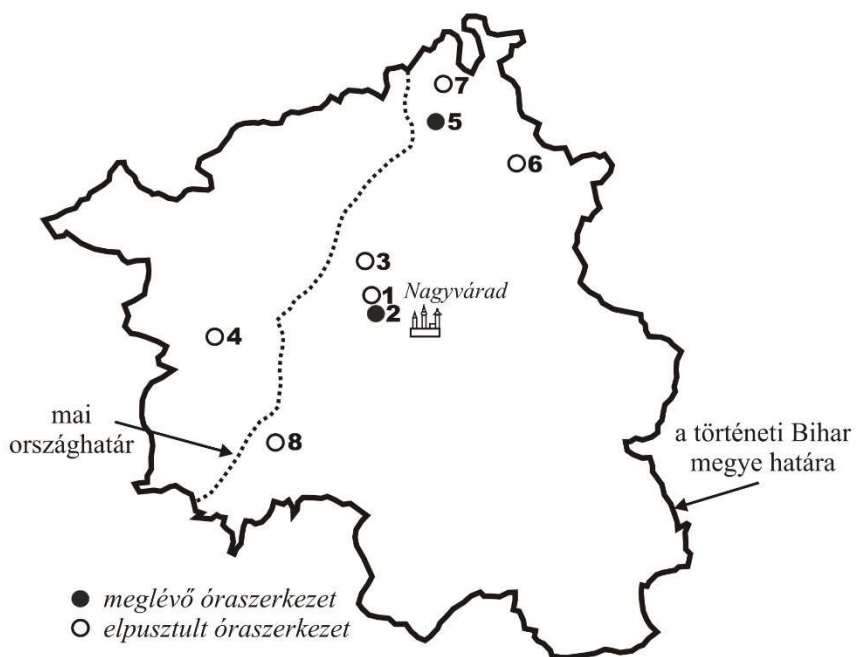
1. térkép.

Georg Ruepp (Nagyvárad) toronyórái

1. 1792 - Nagyvárad-Újváros r.kat.
2. 1793 - Nagyvárad-Újváros g.keleti
3. 1799 - Bihar ref. (?)
4. 1803 - Komádi ref. (?)
5. 1807 - Érkeserű ref.

Knorr Mihály (Nagyvárad) toronyórái

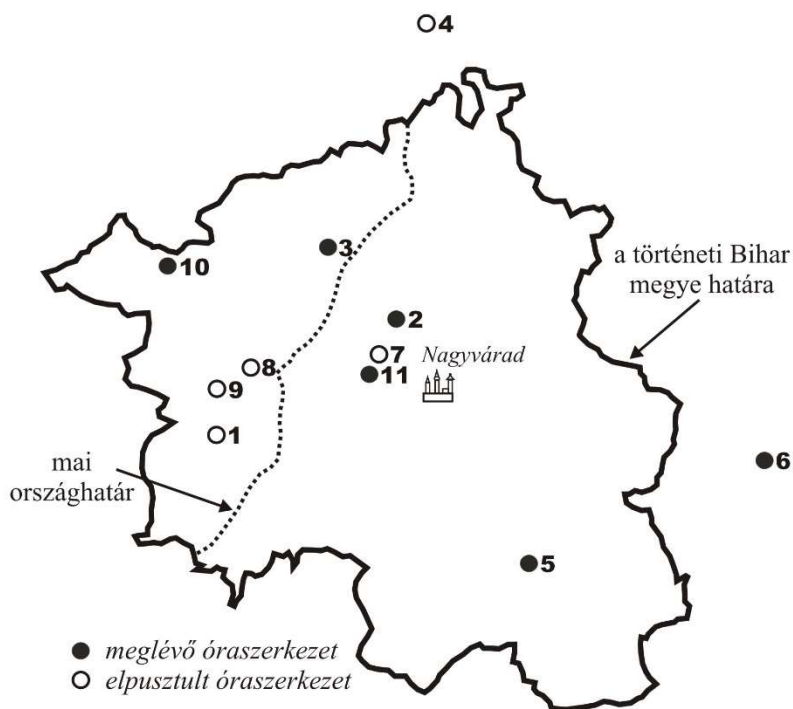
6. 1842 - Margitta ref.
7. 1844 - Érmihályfalva ref.
8. 1849 - Nagyszalonta ref. (nem valósult meg)

2. térkép.

Tébi János (Nagyvárad) toronyórái

1. 1814 - Zsadány ref.
2. 1817 - Hegyközsétatár ref.
3. 1817 - Pocsaj ref.
4. 1822 - Gebe (Nyírkáta) ref.
5. 1826 - Belényes r.kat. (javítás)
6. 1834 - Magyargyerőmonostor ref.
7. 1835 előtt - Váradolaszi ref.
8. 1836 - Körösszegapáti ref.
9. 1839 - Komádi ref.
10. 1820-1840 között - Sáp ref.
11. 1843/1844 - Nagyvárad-Újváros ref.

3. térkép.

**Sélyei János (Dévaványa)
toronyórái**

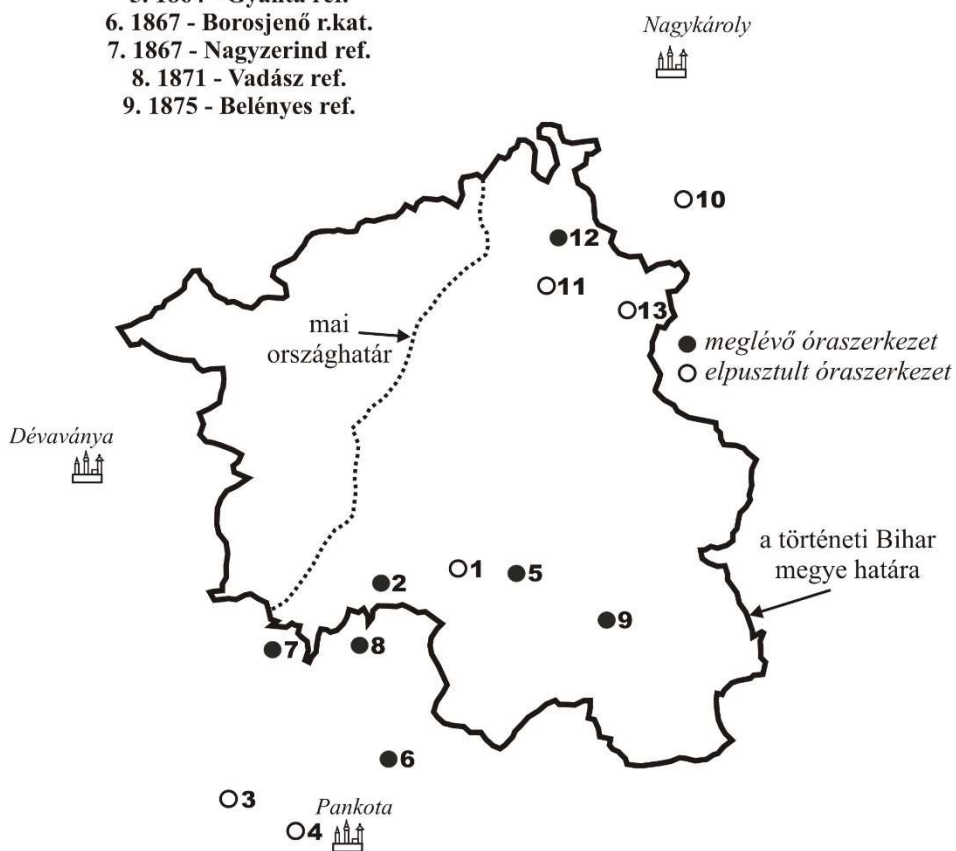
1. 1841 - Tenke ref.
2. 1842 - Árpád ref.

**Harsághy Flórián (Nagykároly)
toronyórái**

10. 1850 - Tasnád ref.
11. 1867/1868 - Köbölkút ref.
12. 1869 - Ottomány ref.
13. 1876 - Berettyószéplak ref.
(nem valósult meg)

**Szentendrey Károly (Pankota)
toronyórái**

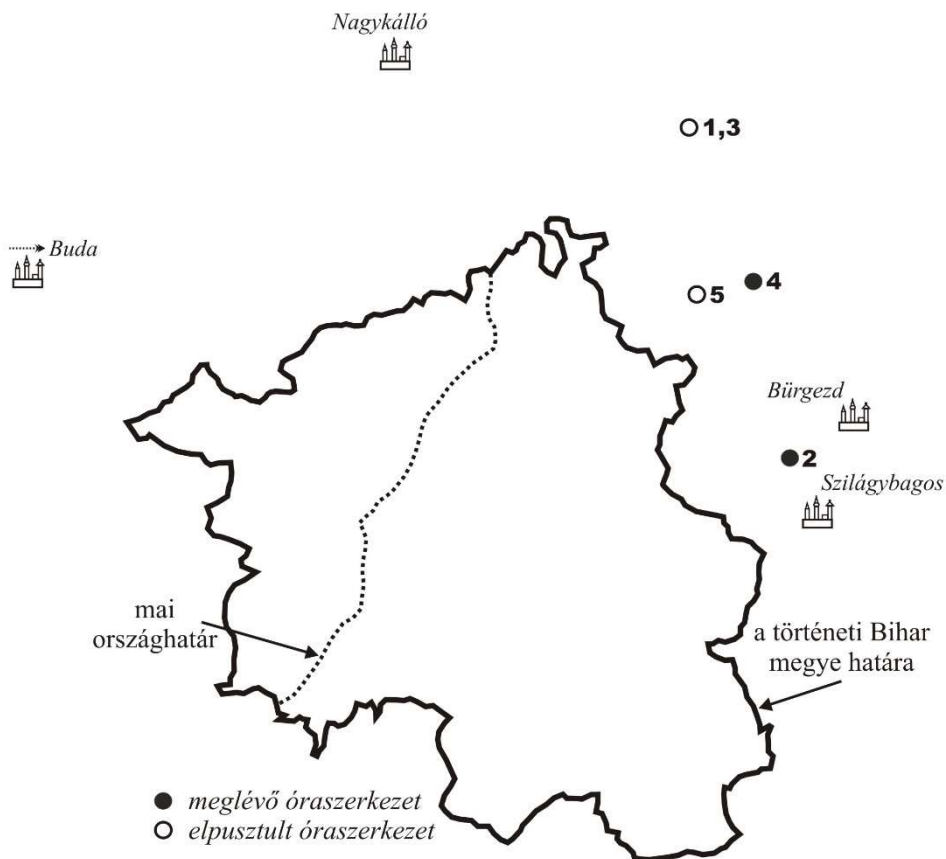
3. 1851 - Fazekasvarsánd evang.
4. 1859-1883 között - Pankota ref. (?)
5. 1864 - Gyanta ref.
6. 1867 - Borosjenő r.kat.
7. 1867 - Nagyzerind ref.
8. 1871 - Vadász ref.
9. 1875 - Belényes ref.

4. térkép.

Távolabbi mesterek toronyórái

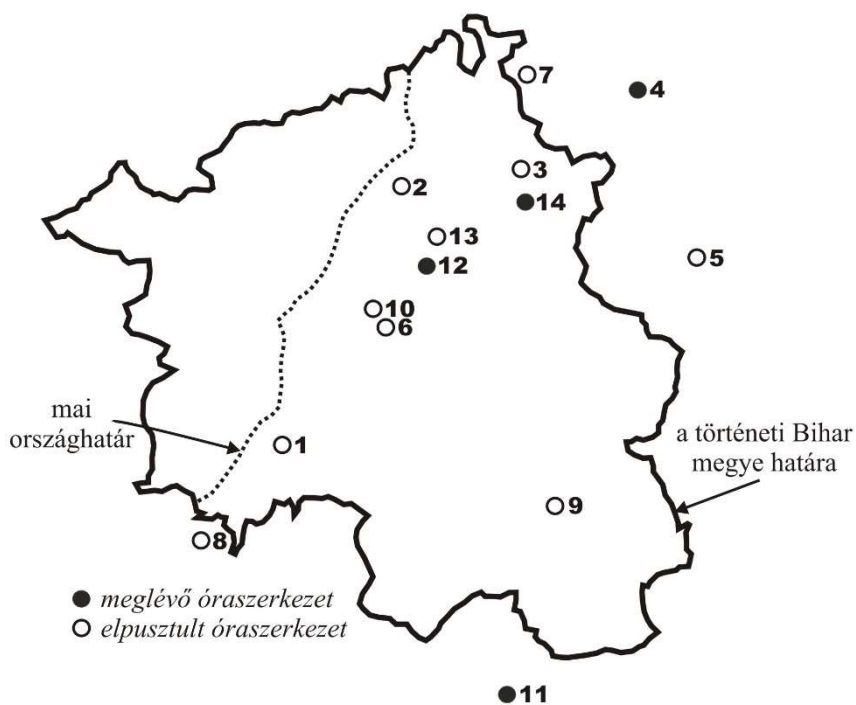
1. 1795 - Orbán Imre / ? (Nagykároly ref.)
2. 1800 - Bagosi Kováts György / Szilágybagos (Szilágybagos ref.)
3. 1805 - Hüblinger József / Buda (Nagykároly ref.)
4. 1806 - Molnár Miklós / Búrgezd (Dobra ref.)
5. 1827 - Pethő Mihály / Nagyálló (Tasnád ref.)

5. térkép.

Ismeretlen mesterek toronyórái

1. 17/18. sz. fordulója és 1777 - Nagyszalonta ref.
2. 1725 előtt - Bihardiószeg ref.
3. 1744 előtt - Margitta ref.
4. 1760-1770 között - Érszakácsi ref. (debreceni - Aszalai - műhely?)
5. 1770 - Szilágynagyfalu ref.
6. 1780 körül - Nagyvárad helyőrségi r.kat. (debreceni - Aszalai - műhely?)
7. 1789 - Érendréd ref. (debreceni műhely?)
8. 1797 - Nagyzerind ref.
9. 1800 körül - Belényes g.kat.
10. 1805 körül - Nagyvárad-Újváros g.kat. székesegyház (nagyvárad - Ruepp - műhely?)
11. 1813 - Borossebes ref.
12. 1820-1850 között - Siter ref. (nagyvárad - Tébi - műhely?)
13. 1845 - Szalárd ref. (nagyvárad - Tébi vagy Knorr - műhely?)
14. 1860-1880 között - Tóti ref.

6. térkép.

András Emődi

Recent Data on Old Church Tower Clocks and Their Master Craftsmen in the Bihar Region. A Summary of Research Results.

This study presents recent data on old church tower clocks – from the 18th-19th century – and their master craftsmen in the Bihar region, as well as a summary of the results of our research in this topic.

We recorded data or a series of data on our field trips, as well as on the basis of archival sources, relating to altogether 62 clockworks, and/or identified still existing clockworks and artefacts. Of these, 49 could be linked to a master-locksmith or workshop, which is the main benefit of our research.

Most of the surviving artefacts, as well as the work of some of their masters, were largely unknown to the sparse literature on the topic. Significant additions have been made, first of all, to the work of the locksmiths of Nagyvárád (today Oradea – Romania) and Debrecen, as well as of Pankota (today Pâncota – Romania) and Nagykároly (today Carei – Romania).

Források*Levéltári források*

BoREL	Borossebesi Református Egyházközség Levéltára
ÉREL	Érendrédi Református Egyházközség Levéltára
HREL	Hencidai Református Egyházközség Levéltára
KöREL	Köbölkúti Református Egyházközség Levéltára
KREL	Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára
Adattárak	Egyházközségi adattárak (I.g.)
NvREL	Nagyvárad Református Egyházközség Levéltára (IV.a.)
McsREL	Magyarcsaholyi Református Egyházközség Levéltára
MNL HBML	Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltár
IX.21.	A Debreceni Lakatos Céh iratai.
NzREL	Nagyzerindi Református Egyházközség Levéltára
PaREL	Pankotai Református Egyházközség Levéltára
PREL	Pocsaji Református Egyházközség Levéltára
RNLAmI	Román Nemzeti Levéltár Arad megyei Igazgatósága
Anyak.	Anyakönyvek különgyűjteménye
RNLBmI	Román Nemzeti Levéltár Bihar megyei Igazgatósága
Céhek	Céhes iratok (70. fond)
G.Kat.	Görög Katolikus Püspökség Levéltára (169. fond)
KöREL	Köbölkúti Református Egyházközség Levéltára (336. fond)
NszREL	Nagyszalontai Református Egyházmegye Levéltára (145. fond)
SzREL	Szalárdi Református Egyházközség Levéltára (307. fond)
RNLSzmI	Román Nemzeti Levéltár Szatmár megyei Igazgatósága
Anyak.	Anyakönyvek különgyűjteménye
SzRKPL	Szatmári Római Katolikus Püspökség Levéltára
Anyak.	Anyakönyvek másodpéldányainak különgyűjteménye

Szakirodalom

Békés (újság)

- Benkő 1989. Benkő Éva: Szatmár megyei néprajzi leírás 1854-ből. In: A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 24–26. (1981–1983). Szerk.: Németh Péter, Ujváry Zoltán. Nyíregyháza, (1989). 399–420.
- Csepregi 1892. Csepregi György: Adatok Új-Fazekas-Varsánd történetéhez. Arad, 1892.
- Daday 1901. Daday István: A deési Daday család genealogiája. Dés, 1901.
- Debreczeni Nőegylet A Debreczeni Nőegylet alapszabályait ... tartalmazó könyvecske 1870. évről. Debrecen, 1871.
- Emődi 2015. Emődi András: Toronyóra felállítása Szilágysomlyón 1857-ben. In: *Historia Scientiarum*, 13. (2015) 3–24.
- Emődi 2018. Emődi András: Régi templomi toronyórák Biharban és környékén. Kolozsvár–Nagyvárad, 2018.
- Emődi 2019a. Emődi András: A legrégebbi fennmaradt bihari toronyóra története, avagy a belényesi óraper. In: *Új Nézőpont*, 6. (2019) 1. sz. 5–23.
- Emődi 2019b. Emődi András: Tébi János nagyvárad lakatosmester toronyórái (Gondolatok régi óraszerkezetek lehetséges sorsáról). In: *ISIS Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek* 19. Székelyudvarhely, (2019). 75–88.
- Gacsári [é. n.] Gacsári István: A Füzesgyarmati Helvéciái Hitvallású Szent Eklézsiának Krónikája [1838] (III. kiadás, közreadja Nagy László András) – elektronikus dokumentum: https://kupdf.net/download/gacs-aacute-ri-kr-oacute-nika_58f8b161da0d60642fda985d_pdf (Utolsó letöltés: 2019. július 3.)
- Hochhauser 2017. Hochhauser Ronald: Aspecte din istoria ceasornicelor de turn fabricate la Oradea, din perspectiva reclamelor difuzate în presa locală de la începutul secolului al XX-lea. In: *Banatica* 27. Reșița, (2017). 575–585.
- Iványi 2004. Iványi László (szerk.): 200 éves az endrődi Szent Imre templom. Gyomaendrőd, 2004.
- Járolí 2001. Járolí József (szerk.): A rendszerváltás folyamata az 1848–49-i forradalom és szabadságharc első hónapjaiban. Válogatott dokumentumok. Bp., 2001.
- Kempelen Kempelen Béla: Magyar nemes családok. [h. n.], 2012. (reprint)

- Kovách 2015. Kovách Géza: Válogatott tanulmányok. Arad, 2015.
- Magyar Vaskereskedő (újság)
- Magyarország iparosainak 1892. Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke. Bp., 1892.
- Nagyzerind <https://hu.wikipedia.org/wiki/Nagyzerind> (Utolsó letöltés: 2019. július 3.)
- Névkönyv 1874. Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Anyaszentegyház számára 1875. Kolozsvár, 1874.
- Pankota Adatok a Pankotai Református Egyházközség történetéhez. <http://aradrefeme.blogspot.com/2010/10/adatok-pankotai-reformatus-egyhazkozsag.html> (Utolsó letöltés: 2019. július 2.)
- Pesty 1996. Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából 1864. Bihar vármegye I. Debrecen, 1996.
- Rácz 1880. Rácz Károly: A zarándi egyházmegye története. Arad, 1880.
- Sorbán 1934. Sorbán Kornél: Az Ineu (borosjenői) Róm. Kath. Plébánia története. Oradea-Nagyvárad, 1934.
- Szabadi 2013. Szabadi István (szerk.): Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában I–II. Debrecen, 2013.
- Szakács 2002. Szakács Zoltán: Vadász falu története. Vadász, 2002.
- Szűcs 1971. Szűcs Ernő: A debreceni „István” gőzmalom. In: Technikatörténeti Szemle, 5. (1968–1970) [1971] 187–197.
- Takács 1992. Takács József: Hogyan kapott toronyórát a debreceni Szent Anna-templom? In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1989–1990. Szerk.: Gazda László, Módy György. Debrecen, (1992). 225–238.
- Takács 1999. Takács József: Szeged új toronyórái és mesterei (1806–1883). In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Historica 2. Szerk.: Zombori István. Szeged, (1999). 233–284.
- Terdik 2011. Terdik Szilveszter: Görögkatolikus püspöki központok művészeti reprezentációja Magyarországon. Doktori disszertáció (ELTE BTK, 2011).
- www.familysearch.org digitalizált anyakönyvek gyűjteménye